

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ – ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1946

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 — ΤΣΩΡΤΣΙΛ — 38

ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Γ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΡΩΜΑΝΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΛΒΟΥ

Στην μελέτη που ακολουθεί προσπαθώ να συγκεντρώσω και να συγκροτήσω σ' ένα σύνολο τις ατομικές, διανοητικές προϋποθέσεις της ποιητικής δημιουργίας του Κάλβου. Θα συλλέξω δηλαδή μέσα στην ζωή του όσα περιστατικά, γνωριμίες με πράγματα, με πρόσωπα, με φιλολογίες, φαίνεται να άφησαν κάποιο σημάδι μέσα στο έργο του. Έτσι ή έρευνά μας θα έντοπισθεί σε κάτι όλοτελα ξένο από την ψυχανάλυση και θα χρησιμοποιήσει μοναχά συστατικά που έχουν σχέση με την πνευματική ζωή του ποιητή μας· δεν θ' αγγίξουμε καθόλου εδώ τις ψυχολογικές επιδράσεις και προϋποθέσεις που μπορεί να τόν έφεραν προς την ποίηση. Σκοπός μας είναι ή πληρέστερη κατανόηση των είκωσι έλληνικών 'Ωδών του· από τόν έλεγχο όλων των στοιχείων που θα συγκεντρώσουμε, κατωμένον με κάθε επιθυμητή έκταση, θα προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε έναν κόσμο από τόν όποιο θα μπορούσε να έκπηγάσει ένα έργο σαν τις 'Ωδές. 'Η άλλιως, θα επιδιώξουμε να ξαναβρούμε όλες τις έμπειρίες που πρέπει να έδοκίμασε ό Κάλβος και που συγκλίνουν στην δημιουργία ενός έργου παρόμοιου με τις 'Ωδές του· δεν θα επιδιώξουμε να εξακριβώσουμε ποιά κίνητρα τόν έφεραν προς την ποίηση, αλλά θα περιορισθούμε να αναζητήσουμε τούς λόγους για τούς όποιους ή ποίησή του έλαβε τά χαρακτηριστικά γνώρισμάτά της. Μεγαλύτερη προσέγγιση προς τό αντικείμενό μας ούτε άπαιτεί αλλά και ούτε επιτρέπει ή σημερινή μας μελέτη.

Σε προγενέστερη εργασία μου εξέθεσα σύντομα, καθώς ταιριάζει, έναν κανόνα μεθοδολογικό, που ή πείρα μου τόν έδίδαξε και που αναγκάζομαι να τόν εφαρμόζω κάθε φορά, όταν μελετώ θέματα της πνευματικής ιστορίας. Έννοώ τόν κανόνα των πολλαπλών ατίων· την μεθοδολογική δηλαδή άρχή που μας επιβάλλει όταν στα πνευματικά φαινόμενα βρούμε έναν λόγο άποχρώντα να μην θεωρούμε ότι έξαντλήσαμε τις δυνατότητες της μελέτης μας αλλά να αναζητούμε όλο και περισσότερα στοιχεία έρμηνείας του φαινομένου που φαινόταν άπ' άρχής πως έχει έρμηνευθεί. Πα-

ραπέμπω στην εργασία μου εκείνην για ό,τι δεν έγγίζει άμεσα τό σημερινό μας θέμα (*). Και περιορίζομαι εδώ να τονίσω πόσο και στην μελέτη του Κάλβου εφαρμόζεται ή άρχή αυτή και πόσο πολλές αίτιες φαίνονται να συγκλίνουν προς τις ίδιες έκφάνσεις του ποιητικού του έργου. 'Ο άναγνώστης λοιπόν στις σελίδες που ακολουθούν θα συναντήσει αρκετές εφαρμογές του γενικού αυτού κανόνα που ύστερα από τά λίγα λόγια που έγραψα εδώ, θα είμαι άναγκασμένος να τόν θεωρώ γνώριμό του. Παράλληλος νόμος, αλλά που δεν έχει μοναχά μεθοδολογική αξία, είναι κι εκείνος που τόν όνομάζω των όμοίων άποτελεσμάτων: άφού οι ίδιες αίτιες φέρνουν τά ίδια άποτελέσματα, έπόμενο είναι ή εξέλιξη των πνευματικών φαινομένων να παρουσιάζει πολλές φορές συμπτώσεις που ένα έπιπόλαιο κότταγμά τους θα μπορούσε να τις θεωρήσει μιμήσεις ή επιδράσεις, ενώ στ' αλήθεια πρόκειται άπλώς για όμοια άποτελέσματα (*). Και την άρχή αυτήν είναι φρόνιμο νομίζω να την έχει ύπ' όψιν του ό άναγνώστης της μελέτης αυτής.

Α' ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ

Θυμίζω στις μεγάλες γραμμές που θα μας είναι χρήσιμες ότι ό 'Ανδρέας Κάλβος γεννήθηκε στην Ζάκυνθο, στα 1792, από πατέρα Κερκυραίο, ναυτικό τό επάγγελμα, και από μητέρα Ζακυνθινή. Στην Ζάκυνθο έζησε ίσως ως λίγο ύστερα από τά 1800 (*), και κατόπιν θα έπηγε πιθανώτατα στην 'Ιταλία όπου έζησε άσφαλώς και εξακριβωμένα από τά 1809 ως τά 1816, όποτε πέρασε στην 'Αγγλία με ένα σταθμό στην 'Ελβετία. 'Η μητέρα του χωρίσθηκε από τόν άνδρα της στα 1805 και πάντως από κείνην την εποχή ό 'Ανδρέας δεν την ξαναείδε· εκείνη όταν πέθανε στα 1815 τόν άφησε συγκληρονόμο της μικρής περιουσίας της μαζί με τόν άδελφό του (*). Στην 'Ιταλία ό 'Ανδρέας έζησε ίδιως στο Λιβόρνο· ύστερα έχρημάτισε γραμματέας του Φώσκολου στη Φλωρεντία και για λίγο διάστημα στην 'Αγγλία. Στα 1824 εξέδωκε την

πρώτη του ποιητική συλλογή στην Γενεύη, την «Λύρα», και στα 1826 την δεύτερη στο Παρίσι.

Ός εκεί μόνο θα τον παρακολουθήσουμε, όχι ποτέ γιατί ο συγγραφέας παύει τάχα σε κάποια στιγμή να δέχεται επιδράσεις, αλλά γιατί οι επιδράσεις που μας ενδιαφέρουν εδώ είναι εκείνες που άφησαν τα χνάρια τους επάνω στις Ώδες. Ας προσθέσω ότι μεγάλο δυστύχημα για την έρευνά μας και γενικά για την γνώριμιά με τον ποιητή, είναι ότι πέρα από τα χρόνια που καθόρισα, δεν έχει γίνει καμιά συστηματική προσπάθεια για την περισυλλογή των μεταγενεστέρων στοιχείων του, δημοσιευμάτων κ. α., τα οποία ταυτοχρόνως θα φωτίζουν αναδρομικά και τις Ώδες του.

Μέσα, λοιπόν, στο τρίτο αυτό του αιώνα, για να μιλήσουμε όπως εκείνος, έχουμε να αναζητήσουμε τον κόσμο που εξέθρεψε τις Ώδες. Μια περίοδος κρίσιμη και θολή, πολύ περισσότερο από την αντίστοιχη του Βαλαωρίτη (1824-1859) ή του Παλαμά (1859-1891). Τα χρόνια αυτά περιλαμβάνουν το ανέβασμα του Ναπολέοντος και την πτώση του, την αντίδραση του 1815, την γένεση του λατινικού ρωμαντισμού. Για τον Έλληνα και ιδιαίτερα τον Ζακυνθινό, περιλαμβάνει την εξαιρετικά ταραγμένη περίοδο της Ιστορίας της Έπτανήσου (1797-1815), την αρχή του Αγώνα, και στα γράμματα, την τελική περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού. Η ταυτότητα με την δμοια—λίγο συντομότερη—περίοδο του Σολωμού είναι φανερή και απόλυτη· το ίδιο εξηγεί πολλές από τις ομοιοτήτες τους, ενώ τις διαφορές, δίπλα στις ατομικές προϋποθέσεις του καθενός, τις αστάθμητες, έχουμε να τις αναζητήσουμε στην διαφορετική κοινωνική προέλευση των δύο ποιητών και στην αντίστροφη φορά τους σχετικά με την νεοελληνική παιδεία: ο άριστοκράτης Σολωμός ξεκίνησε από την Ιταλική παιδεία και ανέκαλυψε τον νέο ελληνισμό σαν μια δύναμη άγνωστη, θαυμαστή και γονιμοποιό· ο πληβείος Κάλβος άρχισε από μια κανονική ελληνική παιδεία της εποχής του και ύστερα γνώρισε τον ξένο κόσμο.

Έτσι στην τριακονταετία αυτήν, μια πρώτη τομή θα μας φέρει να μελετήσουμε χωριστά τον άνθρωπο της νέας ελληνικής γενεάς του και τον άνθρωπο της ευρωπαϊκής γενεάς στην οποία μοιραία ενετάχθη ζώντας στην Ιταλία και άλλου. Και ως μη νομισθούν αυθαίρετα και σχηματικά ούτε ο άποχωρισμός της νεοελληνικής γενεάς από τις άλλες ευρωπαϊκές, ούτε η ύπαγωγή των άλλων δλων σε μια ένότητα: όροι και προϋποθέσεις έντελως ιδιαίτεροι δημιούργησαν για τον τότε διανοούμενο ελληνισμό ιδιαίτερη έντελως άποστολή· έκτος τούτου έντεινει τη διαφορά, παίρνοντας τη μορφή καθυστερημένων επιδράσεων, ή άπόσταση από τα πνευματικά κέντρα της Δύσης που

έρχεται να προστεθεί στις δυσκολίες που προκαλούν ή έλλειψη συγκοινωνίας, ή σκλαβιά με τις συνέπειές της (άπαγόρευση εισαγωγής διαφόρων έντύπων, έλλειψη περιοδικών κ.τ.λ.). Αντίθετα, νομίζω ότι από την εποχή των Έγκυκλοπαιδικών, πρώτη φορά μετά τον Μεσαίωνα και πολύ πιο έντονα παρά στην αρχή του Ούμανισμού (γιατί και πολύ πιο συνειδητά) είχε συντελεσθεί στην Εύρώπη—τουλάχιστον την λατινική—ή πνευματική ένότητα. Την ένότητα αυτήν δεν μπόρεσαν να την κλονίσουν ούτε ή γαλλική Έπανάσταση, που έβλεπε το κοινό αυτό πνεύματος έκφραση, ούτε οι ναπολεόντιοι πόλεμοι που δεν είχαν πνευματικό περιεχόμενο. Μερικές τοπικές διαφορές πού, φυσικά, ύπήρχαν, θα άπαντήσουμε πιο κάτω.

Πριν όμως έντάξουμε τον Κάλβο στην γενεά του, είναι άνάγκη να τον μελετήσουμε μόνο του, παιδί, μέσα στο οικογενειακό και το τοπικό του περιβάλλον και να γνωρίσουμε έτσι τις πρώτες επιδράσεις που έδέχθηκε, ή άκριβέστερα τις πρώτες αντιδράσεις που έδοκίμασε. Γιατί βέβαια σ' αυτή την παιδική ήλικία, είναι νωρίς άκόμη για να αναζητήσουμε πραγματικές επιδράσεις· ήδη όμως άρχίζουν και διαγράφονται οι πρώτες έντυπώσεις· εικόνες και παραστάσεις, άρχίζουν να σχηματίζουν έναν κόσμο διαθέσεων επάνω στον όποιο θα έρθουν άργότερα να ένοφθαλμισθούν οι πραγματικές επιδράσεις. Κι έπειδή, όπως γράφω πιο επάνω, τα ψυχικά άποτελέσματα όφείλονται πάντα σε αίτια πολλαπλά, σκόπιμο είναι κιόλας από τα πρώτα χρόνια να προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε την άτμόσφαιρα, το κλίμα όπου άρχισε να άναπτύσσεται ο ποιητής. Το περιβάλλον το φυσικό και το κοινωνικό, ήθη και έθιμα, είναι εκείνο όπου θα μporέσουμε ύστερα να τοποθετήσουμε τα πρόσωπά μας. Έδώ βέβαια σε όλο το κεφάλαιο τούτο, ζούμε μέσα στην ύπόθεση, την πιθανότητα· μια πιθανότητα όμως που τα έπόμενα κεφάλαια ένισχύουν μάλλον παρά την άδυνατίσουν. Πάντως τα στοιχεία παραμένουν γόνιμα όσο είναι παρμένα είτε από την στενή Ιστορία του, είτε από το έργο το ίδιο του ποιητή και σχηματίζουν με τον τρόπο αυτόν την άναγκαία ψυχολογική άτμόσφαιρα για την έρευνα που άκολουθεί. Έτσι ως μην ξεχνούμε, ότι το νησί που έδωσε στον Κάλβο

την πνοήν και του 'Απόλλωνος
τά χρυσά δώρα,

ή Ζάκυνθος, του ένέπνευσε και μίαν από τις πιο λυρικές, τις πιο συγκινημένες και μαζί τις πιο μεγαλοπρεπείς και άρτιότερες καλλιτεχνικά ώδες του. Κι αν βέβαια ή συγκίνηση δταν περνάει φρέσκη, ως είναι και άσήμαντη, μέσα στο έργο το ποιητικό, κινδυνεύει να ταραξει την ποιητική βούληση του τεχνίτη, ή να σβύσει αν ή βούληση είναι πιο ίσχυρή, όμως αντίθετα, όπου την ίδου-

με ύποταγμένη στο νόημα της τέχνης, μπορούμε να την θεωρήσουμε πρωταρχική, να πιστέψουμε πώς σημάδεψε βαθύτατα τον ποιητή, πώς υπήρξε αρκετά ισχυρή για να επιζήσει στην επίπονη αισθητική επεξεργασία. Τέτοια, ή συγκίνηση που ενέπνευσε στον Κάλβο την ωδή «Εις Ζάκυνθο», μάς φέρνει να πιστέψουμε πώς βαθύτατα τον έτάραζε ο πόθος του νησιού του και συνεπώς να αναζητήσουμε εκεί μερικές από τις πρώτες πηγές της εμπνεύσεώς του. Εύτυχως έχουμε στα χέρια μας μερικές μαρτυρίες περιηγητών που μάς επιτρέπουν να αντιληφθούμε την γενική και την κοινωνική κατάσταση της Ζακύνθου άκριβως στα χρόνια που την γνώρισε μικρός ο Κάλβος⁽⁵⁾.

Παραλείπω τα γενικότερα γνωστά χαρακτηριστικά του νησιού, την έμορφιά του, διαλαλημένη από ξένους και δικούς του, τα κοσμητικά επίθετα με τα οποία συχνά συνοδεύεται ή μνεία του, και έρχομαι σέ πιά συγκεκριμένα, τέτοια που να μπορούσαν να έχουν αφήσει αισθητά ίχνη μέσα στην ποίηση του Κάλβου. Φως, άερας, θάλασσα, πρασινάδες και λουλούδια αγκάλιασαν τα παιδικά του χρόνια. «Οι κήποι, γράφει ένας περιηγητής, καλλιεργούνται με την πιά μεγάλη φροντίδα». «Ο κάμπος που είναι πίσω από τό κάστρο, είναι φυτεμένος άμπέλια... μαζί με πορτοκαλιές, λεμονιές και ουκιές. Άποτελεί έναν εξαίσιον περίπατον, του οποίου οι άπόψεις που τις έξωραίζουν οι έξοχικές κατοικίες και πολυάριθμα χωριά είναι έξαιρετικής έμορφιάς». Οι κάτοικοι, γράφει άλλος, έβγαιναν συχνά σέ περιπάτους, έκδρομές, στην καλή έποχή κι έμεναν κάτω από τις έλιές. Τό υπάιθρον τους είναι οίκειο και άγαπητό. Ο περιηγητής μάς περιγράφει μίαν υπάιθρια γιορτή, ένα πανηγύρι όπου χορεύουν έξω από την έκκλησιά, κοντά σέ άρχαία έρείπια. Άπ' άλλου, για τις υπάιθριες γιορτές στα Έπτάνησα εκείνα τά χρόνια, μαθαίνουμε πώς έγινονταν και άγωνίσματα (καθώς γινόταν και σέ άλλα μέρη έλληνικά), άθλητικά, που είχαν όμοιότητα με τ' άρχαία πανηγύρια. Μά πάλι ο Castellán μάς μιλεί για «πλήθος άλλες συνήθειες που οι νεώτεροι Έλληνες έχουν κρατήσει από την προγονική τους κληρονομιά». Ο Bellaire, τέλος, τονίζει την έμορφιά και την φινέτσα των γυναικών⁽⁶⁾. Νομίζω ότι εύκολα μπορούμε να άνιχνεύσουμε στοιχεία από όλα αυτά τά συστατικά μέσα στο έργο του Κάλβου· εικόνες της υπάιθρου, άρώματα, βαρκάδες, πανηγύρια, έμορφιά των γυναικών, αυτά φαίνεται να άφησε μέσα στην ψυχή του ή μνήμη του νησιού του⁽⁷⁾. Μά και τό τυπικό μίγμα άρχαϊσμοϋ και νεωτερισμοϋ που μάς δίνει ο Κάλβος, τό είδαμε να αναφέρεται χαρακτηριστικά για την έποχή εκείνην στη Ζάκυνθο, καθώς είδαμε να περιγράφονται οι χοροί ανάμεσα στους χριστιανικούς ναούς και στα άρχαία μνημεία. Κι ένα άλλο έπίσης ζεύγος αντίθε-

σεων φαίνεται να τό συμβιβάζει ή Ζάκυνθος στα χρόνια του Κάλβου: «Ένα μίγμα ήθων και έθίμων άνατολικών και εύρωπαϊκών» διακρίνει ο Castellán στη ζωή του νησιού, αισθητό άκόμη και στην έσωτερική διαρρύθμιση και διακόσμηση του σπιτιού⁽⁸⁾. Τέτοιον άέρα πολυμιγή άνέπνευσαν στα νιάτα τους ο Κάλβος και ο Σολωμός, που έσημάδεψε, διαφορετικά του καθενός, τά έργα τους.

Άν, τώρα, πλησιάσουμε στο σπίτι του και στη δική του ζωή θά διακρίνουμε πρώτα πρώτα την μορφή της μητέρας του, μορφή θαμπή και ασύλληπτη, από την όποια χωρίσθηκε ο Κάλβος γύρω στα δέκα του χρόνια, για να μη την συναντήσει πιά ποτέ. Καλή και έναρετη γυναίκα φαίνεται να υπήρξε, από τά ελάχιστα που γνωρίζουμε για κείνην κι άκόμη φαίνεται να άγάπησε θερμά τό παιδί της τόν Άνδρέα και να της στάθηκε πικρός ο χωρισμός της από κείνον και από τόν νεότερο άδελφό του—τό Νικόλαο. Άπό οίκογένεια άρχοντική της Ζακύνθου, αλλά, με περιορισμένα μέσα⁽⁹⁾, έπήγε τόν Ίωάννη Κάλβο που μάς φανερώνεται σαν άνήσυχος τυχοδιωκτικός τύπος. Τό άντρόγυνο έζησε μαζί καμιά δεκαριά χρόνια και κατόπιν έχώρισε με διαζύγιο εις βάρος του συζύγου⁽¹⁰⁾. Ο πατέρας πήρε τά παιδιά του στην ξενιτιά και ήδη από τά 1803 τόν βρίσκουμε σταθερά όπωσδήποτε έγκαταστημένο στο Λιβόρνο. Η μητέρα ξαναπαντρεύτηκε γρήγορα· αλλά όταν θυμόταν τό παιδί της, τόν Άνδρέα, έκλαιε. Στην διαθήκη της άφησε στα δύο της παιδιά—άπό τόν δεύτερο γάμο της δέν φαίνεται να απέκτησε παιδιά—ένα άμπέλι που είχε στο Ρόϊδο· ή υπόλοιπη περιουσία της θά είχε έξανεμισθει ή σπαταληθει⁽¹¹⁾.

Ο Δε Βιάζης βεβαιώνει ότι ο Κάλβος «πολύ ήγάπα την μητέρα του» και ότι έκλαιε όταν την θυμόταν· «ώς ο Ίδιος έλεγεν, την έβλεπεν συχνά εις τό δνειρόν του»⁽¹²⁾. Σ' ένα μόνο ποίημα του Κάλβου εμφανίζεται συγκεκριμένη γυναικεία μορφή, και ή μορφή αυτή είναι της μητέρας του· και ίσως άκόμη να μην είναι σύμπτωση άπλή που αυτό είναι και τό μόνο ποίημά του όπου παίρνει και ή θρησκευτική πίστη μιά κάπως συγκεκριμένη μορφή, με τά σύνεργα της λατρείας⁽¹³⁾. Δέν νομίζω, λοιπόν, ότι ξεπερνάει τά νόμιμα όρια της κριτικής ή υπόθεση πώς ή μνήμη της μητέρας έμεινε φωτεινή μέσα στην συνείδηση του παιδιού της και ταιριασμένη με την θρησκευτική πίστη. Φυσικά, συμπεραίνω πώς εκείνη είναι που του ενέπνευσε και την άμυδρή θρησκευτική του πίστη. Ο κ. Γ. Ζώρας σέ μίαν από τις σχετικές εργασίες του, παραβάλλει την μητέρα του Κάλβου με την μητέρα του Σολωμού⁽¹⁴⁾· άκόμη περισσότερο ίσως θά ταίριαζε ή παραβολή με την μητέρα του Φώσκολου, όταν έστελνε γραμμένη με τό χέρι της, με τά λίγα της γράμματα, την εύχή

της στο ξενητεμένο της παιδί. 'Ανάμεσα στις δυό, πιο θαμπή εικόνα και πιο σβησμένη, ή μητέρα του Κάλβου συμπληρώνει το εύγενικό τρίπτυχο των Ζακυνθινών μητέρων. "Ως τὰ δέκα χρόνια του, λοιπόν, περίπου, μπορούμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ Ἄνδρέας ζοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς ἐνάρετης, στοργικῆς καὶ θρησκευομένης μητέρας. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἀφήσε φανερὰ ἴχνη λίγα μὰ σπουδαῖα, αὐτὰ ποὺ ἀνέφερα πρὶ ἐπάνω· πιστεύω ὅμως πῶς μιὰ βαθιὰ ψυχαναλυτικὴ μελέτη θ' ἀπεκάλυπτε σ' ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου ζωντανὴ τὴν μνήμη τῆς μητέρας⁽¹⁵⁾.

Μὰ καὶ ἡ ἐποχὴ τῶν πρώτων παιδικῶν του χρόνων εἶναι ἀπὸ κείνες ποὺ ἀφήνουν βαθιὰ σημάδια στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου· ἐποχὴ κατ' ἐξοχὴν ἀνώμαλη καὶ παραγμένη⁽¹⁶⁾. Στὰ 1797, ὅταν ὁ Κάλβος εἶταν πέντε χρόνων, φθάνουν οἱ Γάλλοι στὴ Ζάκυνθο· ἐπίσημα δὲν ἔρχονται οὔτε νὰ κατακτήσουν οὔτε νὰ ἐλευθερώσουν· ἔρχονται νὰ ἐνισχύσουν τὸ κύρος τῆς Βενετικῆς κυβερνήσεως στὰ νησιά. Πραγματικὰ ὅμως, ἔρχονται νὰ ἀνατρέψουν καὶ τὸ κύρος καὶ τὴν κυριότητα καὶ νὰ ἐτοιμάσουν ἕνα καινούριο πάτημα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν βλέψεων τοῦ Ναπολέοντος στὴν Ἀνατολή. Ἀμέσως ἐγκαθιδρύεται μιὰ τοπικὴ προσωρινὴ Κυβέρνηση στὸ νησί καὶ ἐκδίδει μιὰ προκήρυξη στὸ λαό. Ἡ προκήρυξη αὐτὴ, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια ποὺ προκάλεσε ἡ μεταβολὴ τοῦ καθεστώτος, μπορούμε νὰ πιστεύουμε πῶς ἀπετέλεσε τὸν πρῶτο κόσμο τῶν ἐντυπώσεων ποὺ ἀπεκόμισε ὁ μικρὸς Ἄνδρέας ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Μποροῦμε νὰ τὸν φαντασθοῦμε νὰ παρακολουθεῖ μὲ τὰ βαθιὰ κι ἀνήσυχτα μάτια του⁽¹⁷⁾ τὴν ἐξαιρετικὴ κίνηση στὴν ἀγορὰ, τὸν ἐνθουσιασμό τοῦ κόσμου ν' ἀκούει, διαβασμένα μὲ στόμφο τὰ λόγια τῆς προκήρυξης. Γιὰ τοῦτο, ἂν τὸ περιεχόμενό της δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει—ἀνώτερο ἀπὸ τὶς νοητικὲς του ἱκανότητες,—μᾶς ἐνδιαφέρουν κάποια τυπικὰ λόγια ποὺ ἀπαντοῦν ἐκεῖ μέσα καὶ ποὺ ταιριάζει νὰ χαραχθῆκαν στὴ μνήμη του χωρὶς κἄν ἕνα ξεκαθαρισμένο νόημα: Ἐπὶ τὴν πρώτη ἀρχὴ μνημονεύονται οἱ ἀρχαῖοι, οἱ μέρες «τοῦ Περικλῆ, τοῦ Ἀριστείδου καὶ τοῦ Σόλωνα» ὁ καινούργιος κόσμος ποὺ ἀναγγέλλεται, σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀρχαιότητα. Ὅμως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς προκήρυξης μιὰ λέξη ἐπανέρχεται μόνιμα καὶ ἐπίμονα, μιὰ λέξη τυπικὴ γιὰ τὸν καιρὸ της, μὲ ὅλη τὴν ἀσάφεια ἀλλὰ καὶ τὴν ὑποβολὴ ποὺ τῆς προσέδιδε ἡ συχνὴ τότε χρῆση της: ἡ λέξη «ἀρετὴ», ποὺ τὴν ξαναβρίσκουμε τρεῖς φορές μέσα στὸ σχετικὰ σύντομο τοῦτο κείμενο· «μόνη ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ μᾶς διασώζει, νὰ μᾶς προστατεύει καὶ νὰ μᾶς μεγαλύνει». Ἄλλὰ κι ἄλλες λέξεις θρησκευτικοῦ ἢ κοινωνικοῦ περιεχομένου παρουσιάζονται μέσα στὴν προκήρυξη μὲ τρόπο χτυπητό· κι αὐτῶν ἡ μνήμη δὲν φαίνεται νὰ χάθηκε ὁλότελα ἀπὸ τὴν συνεί-

δηση τοῦ Κάλβου, ἂν καὶ δὲν κρατοῦσαν τὸ μυστικὸ νόημα τῆς λέξης «ἀρετὴ». Πάντως, τὰ δυὸ σημεῖα ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ τὰ ἀπαντήσουμε οὐσιώδη μέσα στὴν ποίηση τοῦ Κάλβου, ὁ ἀρχαϊσμός καὶ ἡ ἀνύψωση τῆς «ἀρετῆς», βρίσκονται κι ὅλας στὸ πρῶτο αὐτὸ ζακυνθινὸ κείμενο⁽¹⁸⁾.

Μιὰ δευτέρη ἐντύπωση, ἐκείνη πρὶ καθαρὰ ὀπτικὴ, ἦρθε γλήγορα νὰ προστεθεῖ στὴν μνήμη τοῦ Κάλβου: ἡ τελετὴ ποὺ ἔγινε γιὰ τὴν ἐμφύτευση τοῦ δέντρου τῆς ἐλευθερίας. Οἱ ἱστορικοὶ μᾶς βεβαιώνουν ὅτι καὶ στὴν Ζάκυνθο ἔγινε ἡ συμβολικὴ αὐτὴ τελετὴ προσθέτοντας μερικὲς πληροφορίες⁽¹⁹⁾. Πάντως, δὲν νομίζω νὰ ἔχει διασωθεῖ καμιὰ λεπτομερειακὴ περιγραφή της· ἐπειδὴ ὅμως γινόταν παντοῦ μὲ βάση ἕνα αὐστηρὰ καθορισμένο πρόγραμμα, γνωρίζουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ της, τὴν μίμηση τῶν ἀρχαίων τελετῶν, τὴν ἀρχαιοπρέπεια, ὅπως τὴν καταλάβαιναν καὶ ὅπως τὴν διεμόρφωναν οἱ κατὰ τόπους δημοτικὲς ἀρχές. «Συνῆθιζαν, ἄλλωστε, στοὺς χρόνους ἐκείνους, νὰ ἀντιγράφουν τὶς ἀρχαῖες δημοκρατίες, καὶ παντοῦ, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Gregoire, στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμη τὸ δέντρο εἶχε χρηματίσει σύμβολο θρησκευτικὸ, πολιτικὸ ἢ ἠθικὸ»⁽²⁰⁾. Τὸ παιδί ἄκουσε πάλι ἀρχαῖα ὀνόματα, πατραγαθίες, συνδεδεμένες ὀπτικὰ μὲ ἀρχαῖκὲς ἱεροτελεστίες. Μὰ καὶ κατόπιν, ὡς τὸν καιρὸ ποὺ ἔφυγε, διαδοχικὰ γεγονότα, δραματικὰ ἢ φανταχτερά, μὲ τὰ ἴδια πάντοτε ἐπίκεντρα, θὰ σημαδεύτηκαν κάπου στὰ βαθιὰ τῆς συνείδησής του. Μιὰ ὀλόκληρη γενιά, ἡ γενιά τῶν γονέων καὶ τῶν δασκάλων τοῦ Κάλβου, ἐξαλλη καὶ σὰν ὑπνωτισμένη ὀραματιζόταν καινούριους κόσμους ἀρετῆς καὶ ἰσότητος στηριγμένους ἐπάνω στὰ ἀρχαῖα ἰδανικά. Παραστάσεις ἀκουστικὲς καὶ ὀπτικὲς βοήθησαν τὰ πρῶτα τοῦτα σπέρματα νὰ ριζώσουν βαθιὰ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ μικροῦ Κάλβου.

Τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τυπικὸς ἐκπρόσωπος στὴ Ζάκυνθο εἶναι ὁ Ἀντώνιος Μαρτελάος, ποὺ ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Φωσκόλου καὶ κατὰ πάσαν πιθανότητα τοῦ Κάλβου· «ὁ κατ' ἐξοχὴν διδάσκαλος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐν Ζακύνθῳ», καθὼς τὸν χαρακτηρίζει ὁ Δε Βιάζης. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Κάλβου μὲ τὸν Μαρτελάο, καμιὰ μαρτυρία δὲν ἔχει σωθεῖ ὡς σήμερ· ἂν ὅμως ἀναλογισθοῦμε ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Κάλβου εἶταν φτωχὴ καὶ ὅτι ὁ Μαρτελάος ἐδίδασκε «δωρεάν τὴν ἑλληνικὴν εἰς τοὺς πτωχοὺς», κι ἀκόμη ἂν ἀναλογισθοῦμε τὶς ὁμοιότητες ποὺ παρουσιάζει ἡ διδασκαλία τοῦ Μαρτελάου μὲ τὴ σκέψη τοῦ Κάλβου, δικαιούμεθα νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ μικρὸς Ζακυνθινὸς δὲν ἔμεινε ξένος ἀπὸ τὴν ἰδιόρρυθμη προσωπικότητα τοῦ δασκάλου⁽²¹⁾.

Πραγματικὰ, στὸ σημεῖο τοῦτο παρουσιάζεται ἕνα φαινόμενο ἄξιο νὰ τὸ παρατηρήσει κανεὶς καὶ νὰ τὸ ἐξακριβώσει:

Έγραφα και άλλοτε έξ αφορμής του Δ. Καταρτζή ότι η δημοτική γλώσσα παρουσιάσθηκε πάντα σαν μία ανάγκη, «κάθε φορά που η γλώσσα φανερώθηκε σαν μέσον μεταβίβασης άλλων γνώσεων ή θεωριών και όχι σαν αυτοσκοπός», κάθε φορά δηλαδή που διά μέσου της γλώσσας θέλησαν ορισμένοι άνθρωποι να διοχετεύσουν ορισμένες πεποιθήσεις στο λαό. Έτσι και για άλλους ακόμη λόγους που είναι άσχετοι με την τωρινή μας έρευνα ο δημοτικισμός συμβάδισε πάντοτε στον τόπο μας με τις ανακαινιστικές ή νεωτεριστικές κινήσεις⁽²²⁾. Στόν κανόνα αυτόν δεν απέτέλεσε εξαίρεση ο Μαρτελάος: είτε ήθελε να στηλιτεύσει στα μάτια του λαού τους εύγενείς της Ζακύνθου, είτε ήθελε να έμψυχώσει τους συμπατριώτες του έναντι των Τούρκων, τη δημοτική μεταχειρίσθηκε στους στίχους του⁽²³⁾. Άλλά έδω χρειάζεται κάποια διάκριση: αν, για να μένω στο παράδειγμα που ανέφερα πιο πάνω, στο παράδειγμα του Καταρτζή, ανήκει εκείνος από την άποψη την χρονολογική με τη σχετική καθυστέρηση που έσημείωσα στην αρχή της μελέτης μου και έντελως από την άποψη τη διανοητική στον γαλλικό διαφωτισμό, ο Μαρτελάος γεννημένος αργότερα και εμπνευσμένος από διαφορετικές αρχές ανήκει στην ιδεολογία της Γαλλικής Έπανάστασης. Του Καταρτζή το ιδανικό, που συμπίπτει με τον φωτισμένο δεσποτισμό, είναι να διδαχθεί ο λαός, ν' αποκτήσει γνώσεις θεωρητικές και πρακτικές. Τουτό τον φέρνει σε μία σειρά πρακτικών επιχειρημάτων υπέρ της δημοτικής. Της γενεάς και των κατευθύνσεων των πνευματικών του Μαρτελάου ιδανικό είναι η άνασταση της αρχαίας Δημοκρατίας. Μέσα στα πλαίσια ενός τέτοιου σχεδίου συμπεριλαμβάνεται και σαν γλωσσικό ιδανικό η αρχαία γλώσσα, όργανο που εξέφρασε τα αρχαία ιδανικά, προς την όποια πρέπει να τείνουμε ώστε αν όργανο πρακτικό για τη διάδοση των ιδεών αυτών μπορεί και πρέπει να είναι η δημοτική, όμως συνέπεια των ιδίων αυτών ιδεών είναι ο γλωσσικός αρχαϊσμός. Το φαινόμενο τουτο ο φιλοσοφημένος έρευνητής της ιστορίας της νέας ελληνικής διανόησης θα τό συναντήσει κι αργότερα και σε άλλους κύκλους πνευματικούς, είτε ο Δούκας κι ο Κομμητάς ελπίζουν έτσι να πλησιάσουν στα ύψη της αρχαίας Λογοτεχνίας, είτε οι μεταγενέστεροι λόγιοι προσπαθούν ν' άντλήσουν από την έξαρχαϊσμένη γλώσσα τους πλανερά επιχειρήματα έναντι των σφαλερών θεωριών του Falmeayer. Ο Μαρτελάος λοιπόν είναι επαναστάτης μαζί κι αρχαϊστής⁽²⁴⁾. Σε τουτο άλλωστε όσο κι αν δεν έχουμε λόγο να επιμείνουμε ξεχωριστά πρέπει να σταθούμε ακόμη μια στιγμή γιατί φωτίζουμε έτσι κάποιες πλευρές του θέματός μας, κάποιες από τις προϋποθέσεις του Καλβικού Έργου. Ο αρχαϊσμός των ανθρώπων της Γαλλικής Έ-

πανάστασης είναι ένα φαινόμενο αξιόλογο και αξιοπαρατήρητο και ως έκφράζεται κάποτε μ' έναν τρόπο που σήμερα μας φέρνει τό χαμόγελο στα χείλη: τελετές και γιορτές εμπνευσμένες τάχα από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, θρησκευτικές απομιμήσεις με χαρακτήρα αρχαϊκό, μόδες ξεσηκωμένες από αρχαία πρότυπα, παραβολές και παρομοιώσεις ρητόρων και συγγραφέων με τη ζωή των αρχαίων Έλλήνων και Λατίνων, αλλαγές, έξαρχαϊσμοί όνομάτων, όλες αυτές οι έκδηλώσεις του θαυμασμού προς την αρχαιότητα, που επέδρασαν ακόμη και σε διοικητικές και νομικές αποφάσεις και θεσπίσματα δείχνουν την σχέση της Γαλλικής Έπανάστασης με τον κάθε λογής αρχαϊσμό. Ο Κάλβος είναι φιλελεύθερος καταλυτής των βασιλέων και μαζί αρχαϊστής και στις εικόνες του και στην γλώσσα του. Κι αν οι πρώτες εμπνεύσεις του προέρχονται από τα παιδικά του χρόνια, κι αν τις μεταγενέστερες επιδράσεις τις δέχθηκε άμεσα από τους Δυτικούς, καθώς θα δούμε πιο κάτω, όμως ανάμεσα στα δυό αυτά νομίζω ότι έπρεπε να τοποθετηθεί ή μορφή του Μαρτελάου του επαναστάτη αρχαϊστή⁽²⁵⁾.

Γ' ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Το παράδειγμα του Μαρτελάου από κάποιαν άποψη θα μπορούσε να σταθεί ανεξάρτητα και από τις τυχόν άμεσες σχέσεις του με τον Κάλβο, σαν τυπικά αντιπροσωπευτικό μιας όλόκληρης γενεάς, της ελληνικής γενεάς που άνέθρεψε τον Κάλβο. Γιατί αν ο Μαρτελάος, στη διαμόρφωσή του την πνευματική έδέχθηκε λογής επιδράσεις Ιταλικές και Γαλλικές νωρίτερα απ' ό,τι τις έδέχθηκαν σύγχρονοί του Έλληνες που δεν είχαν την τύχη να γεννηθούν στα Έπτάνησα και να αναπνεύσουν τον ιδιότυπο πολιτισμό τους, έλεύθερο σχετικά και άμεσα σχετισμένο με τη Δύση, τα Έλληνικά βιβλία που μπορεί και πρέπει ν' απέτελεσαν καθώς θα ίδούμε την πρώτη πνευματική τροφή του Κάλβου, εκείνα γράφτηκαν από Έλληνες λογίους της γενεάς του Μαρτελάου, αλλά γεννημένους κάτω από τον βαρύ Τουρκικό ζυγό και εμπνευσμένους από τη νέα διαμόρφωση της Τουρκοκρατούμενης Έλληνικής κοινωνίας. Η γενεά αυτή αν την έξετάσουμε γενικότερα μέσα στην Έλληνικήν ιστορία θα ίδούμε πως είχε κληροβαρύ και έπίσημο να κατασκευάσει την ήθική του νέου Έλληνισμού. Μία βαθιά οικονομική άνατροπή είχε συνθέσει κατά βαθμούς μία καινούρια κοινωνική τάξη, έναν καινούριο κόσμο που δεν μπορούσε πια στις σχέσεις του με τον Τούρκο, είτε στις άμοιβαίες σχέσεις των μελών που τον απήρτιζαν, να χρησιμοποιήσει την πατροπαράδοτη ήθική μά και ή άτομική ήθική έπρεπε κι εκείνη ν' αλλάξει σύμφωνα με τις νέες συνθήκες: ο δυναμισμός, τό θάρρος, ή πίστη

στο γένος έρχονται ν' αντικαταστήσουν άλλες πιο παθητικές αρετές, καθώς είναι ή έγκαρτέρηση, ή ύπακοή, ή πίστη στην θεία πρόνοια. Η έρευνα, λοιπόν, του ήθικου ανθρώπου και ή ήθικολογία προβαίνουν στο κέντρον της πνευματικής ζωής, στην θέση που κατείχαν άλλοτε τα θρησκευτικά βιβλία⁽²⁰⁾. Το ήθικό ενδιαφέρον πρωτεύει σ' αυτό υποτάσσονται άλλα που ως τώρα ήταν υποταγμένα στην θρησκεία και στην θεραπεία της: όπως ή παιδαγωγική, ή ρητορική και ή λογοτεχνία. Τα παλιά σχολικά έγχειρίδια εξακολουθούν να εκδίδονται, αλλά σε βραδύτερο ρυθμό — παρά την καταπληκτική αύξηση των σχολείων και των μαθητών τους που χαρακτηρίζει την αρχή του αιώνα. Το ίδιο οφείλεται στην έκδοση των νέων σχολικών έγχειριδίων, «Γραμματικών» κ.ά., που δεν είναι μόνο συγχρονισμένα με τις καινούριες μεθόδους αλλά εμπνέονται από ένα καινούριο πνεύμα, της ήθικης σκοπιμότητας που έκτοπιζει και τείνει να υποκαταστήσει την θρησκευτική σκοπιμότητα.

Μερικοί δροι που αρχίζουν να φαίνονται πιο μόνιμα μέσα στα βιβλία της εποχής αυτής, είναι σύμβολα της νέας κατάστασης. Πρώτιστο παράδειγμα θ' ανέφερα τον δρο Γένος που αρχίζει από το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα ν' απαντά σταθερά μέσα στα Έλληνικά κείμενα με ένα νόημα που συνεχίζει το παλαιότερα καθιερωμένο αλλά και το καθιστά συγκεκριμένο. Ο κ. Φ. Μιχαλόπουλος σε πρόσφατη εργασία του για τον Αίτωλο Κοσμά γράφει ότι ο Κοσμάς «είναι από τους πρώτους που την είπαν και την κυκλοφόρησαν στους Ρωμιούς κι ιδίως στα κατώτερα λαϊκά στοιχεία»⁽²¹⁾ τη λέξη Γένος. Η διαπίστωση αυτή έχει βέβαια κάτι μαζί άοριστο και υπερβολικά σχηματικό. Γιατί τον δρο γένος τον απαντούμε και πολύ παλαιότερα: όμως τον βλέπουμε εξελικτικά να ταυτίζεται επάλληλα με την γαλλική λέξη nation. Η έθνική συνείδηση που αναπτύσσεται και εδραιώνεται ζητεί να πολιτογραφηθεί μέσα στον κόσμο των έννοιων παίρνοντας το πνεύμα την ύποσταση ενός ιδιαίτερου δρου. Έκατο χρόνια πριν από τον Κοσμά ένας νους φωτισμένος, μία καρδιά φλογισμένη μεταχειρίζεται έτσι τον δρο τουτού: ο Φραγκίσκος Σκουφος στη Ρητορική του Τέχνη μιλεί με συγκίνηση για το γένος του⁽²²⁾, μ' αργότερα στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν τα πρόσωπα που μεταχειρίζονται τον δρο είναι ιδιαίτερος χαρακτηριστικά, όπως κι ο τρόπος με τον οποίο τον μεταχειρίζονται πολύ συχνά χωρίς κανένα προσδιορισμό: το γένος. Οι κατ' έσοχήν εκπρόσωποι του διαφωτισμού, ο Εύγ. Βούλγαρης, ο Θωμάς Μανδακάσης, ο Ίώσηπος Μοισιόδακας τον μεταχειρίζονται με το συγκεκριμένο του έθνικου περιεχόμενο: «Ο Βούλγαρης μιλεί «διά την ώφελειαν του Γένους», ο Μανδακάσης στο ήθι-

κοθρησκευτικό του βιβλίο λέει για τον θεό που θέλει κάποτε να έλεήσει κανένα γένος: ο Μοισιόδακας μεταχειρίζεται τον δρο φιλογενής⁽²³⁾. Και δεν είναι τυχαίο αν άνθρωποι που προέρχονται πνευματικά άμεσα από αυτούς, ο Κοσμάς, ο Ρήγας, ο Κοραΐς, ή γενιά δηλαδή που γεννήθηκε γύρω στα 1750, ανέπτυξαν την χαρακτηριστική δράση που γνωρίζουμε.

Άλλος δρος που σχετίζεται άλλωστε άμεσα με δυτικές εξελίξεις και προβλήματα είναι ο δρος φιλοσοφία. Από τις αρχές του 18ου αιώνα έχουμε στη Γαλλία «φιλοσόφους» και «άντιφιλοσόφους»⁽²⁴⁾ οι φιλόσοφοι είναι εκείνοι που τείνουν να υποκαταστήσουν την θρησκευτική γνώση με τις θεωρίες του Νεύτωνος και την θρησκευτική ήθική με μία ήθική καθαρά κοσμική. Σ' έμας ένας Μοισιόδακας, έπηρεασμένος όμως άμεσα από τη Δύση μεταχειρίζεται ήδη τον δρο από τα 1765: τότε έβγαλε λόγο μπροστά στην αύλη του Ίασίου «Περί της ύγιους φιλοσοφίας»⁽²⁵⁾ αλλά ή ενέργεια ήταν άκομη πρόωρη: ξέρουμε το οίκτρο τέλος της ανακαινιστικής προσπάθειας του. Μόλις στα τέλη του αιώνα ή κίνηση γίνεται αρκετά δυνατή ώστε ύστερα από μία πάλη μακρά να επικρατήσει ο δρος και το περιεχόμενο. Ο Χριστόδουλος Άκαρνάν που κι αυτός έτελείωσε κατατρεγμένος, καταδικασμένος μάλιστα από την Έκκλησία, γράφει στα 1786 έργο «Περί φιλοσόφου φιλοσοφίας φυσικών μεταφυσικών πνευματικών και θείων αρχών». Ένδιαφέρων είναι ο δρος στο στόμα του Φιλίππιδη όταν στέλνει από το Παρίσι τις έντυπώσεις του από την Γαλλική Έπανάσταση (1790)⁽²⁶⁾. Μά ο σηματοφόρος του άγώνα για τη φιλοσοφία είναι ο Κοραΐς. Ο Κοραΐς ποτισμένος από την Γαλλική σκέψη των άμέσως προεπαναστατικών και μετεπαναστατικών χρόνων της Γαλλίας, από τον Έλβέτιο άς που με ως τους Ίδεολόγους, δίνει στον δρο την ευρύτατη σημασία που είχε τότε και χρησιμοποιεί, δανεισμένον κι εκείνον από σχετικούς άγώνες στην Γαλλία, τον δρο «άντιφιλόσοφος». Έτσι τους δύο αυτούς δρους τους μεταχειρίζεται άδιάκοπα μέσα στο έργο του σαν κήρυγμα και σαν δπλο νεωτερισμού⁽²⁷⁾. Αν και έδω ο λόγος είναι για τους δρους, άς σημειώσω ότι και οι πολλές φυσικές που δημοσιεύονται στην ίδια εποχή είναι κι αυτές «φιλοσοφικές» και εκδίδονται «προς κάταπαυσιν της δεισιδαιμονίας», όπως λέει χαρακτηριστικά στον τίτλο της μία απ' αυτές⁽²⁸⁾.

Η «φιλοσοφία» εκφράζει την διάθεση της νέας κοινωνικής τάξης ν' απαλλαγεί απ' το θρησκευτικό δογματισμό. Την έκδήλωση των νέων ήθικων τάσεων θά την βρούμε στην νέα ή πιο συχνή χρήση άλλων δρων καθώς είναι ή Εύδαιμονία και ή Άρετή. Ο ήθικός δρος εύδαιμονία που άπαντα κανονικά στην παλαιότερη άλληλογραφία, έρχεται ν' αντικαταστήσει τώρα την παλαιότερη έσχατολογική έννοια της μακαριότητας: ο άνθρωπος

δηλαδή δεν επιδιώκει πλέον να εξασφαλίσει τα μετά θάνατον αγαθά που υπόσχεται η θρησκεία, αλλά ζητεί την ευδαιμονία, δηλαδή την εύτυχία που μπορεί να προσφέρει η επίγεια ζωή. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο διάστημα που μας ενδιαφέρει και λίγο αργότερα, τρία βιβλία πολύ διαφορετικού περιεχομένου παρουσιάζονται, που έχουν και τα τρία στον τίτλο τους, καινούρια έπαγγελία, την εξασφάλιση της ευδαιμονίας. Ο Ψαλίδας στα 1791 μας δίνει έργο με τίτλο «'Αληθής ευδαιμονία». Γι' αυτόν η «'αληθής ευδαιμονία» συνίσταται στην άταραξία και την γαλήνη του πνεύματος. 'Αλλού μας λέει ότι η «'αληθής ευδαιμονία» στέκεται στην «'ησυχίαν εις τόν νούν και εύρωστίαν εις τό σώμα». Ιδέα καινούρια, πρωτότυπη και ανατρεπτική. Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1796, ο συντηρητικός Δάρβαρης επιγράφει τό έργο του «'Αληθής οδός εις ευδαιμονίαν». Κι αυτός με τόν ίδιο τρόπο μεταχειρίζεται τόν όρο και πιστεύει ότι «'βάσις και θεμέλιον της καλοκαγαθίας και 'αληθούς ευδαιμονίας του ανθρώπου είναι ή καλή και όγιής ανατροφή, καθώς πηγή και βρύσις της κακίας και δυστυχίας ή κακή και διεφθαρμένη». Η ευδαιμονία για τό Δάρβαρη είναι ή επίγεια εύτυχία.⁽⁸⁵⁾ Είκοσι χρόνια αργότερα ό Χρησταρης εκδίδει και αυτός στα 1816 «'Στοιχειώδες σύγγραμμα περι ήθικης και ευδαιμονίας», μεταφρασμένο από τά Γαλλικά. Τόν όρο ευδαιμονία τόν απαντούμε κανονικά στο έργο του Κοραή⁽⁸⁶⁾, αλλά νομίζω σκόπιμο να τόν σημειώσω σε αξιόλογα έργα της εποχής τά όποια νομίζω ότι έγνωρισε ό Κάλβος. Ο όρος βρίσκεται κατ' επανάληψη μέσα στην περίφημη Νομαρχία⁽⁸⁷⁾ καθώς και ό όρος «'αρετή», που μπορούμε να συνεξετάσουμε. Ο τελευταίος όρος αυτός που απαντά δώδεκα φορές και πάντοτε σε καιρία σημεία του έργου του Κάλβου⁽⁸⁸⁾ πρέπει να διασταλεί προσεκτικά από τις «'αρετές» στον πληθυντικό. Οι αρετές στο νόημα που τούς δίνει και ή διδασκαλία της εκκλησίας, είναι όρος συνηθισμένος ανέκαθεν και προϋποθέτει άπλως τήν παραδομένη διαίρεση της ήθικης. Αντίθετα ή αρετή δεν είναι ούτε τό άθροισμα τών καθέκαστα αρετών ούτε μιá όποιαδήποτε άπ' αυτές. Για τις γυναίκες είναι εύκολο να τόν καθορίσουμε και θα λέγαμε πώς είναι ή ήθική θέληση της γυναίκας να διαφυλάξει τήν τιμή της' για τούς άνδρες όμως, και τουτο είναι τό καινούριο που παρουσιάζεται τότε κι έχουμε σήμερα να εξετάσουμε, ή αρετή, ή κατ' έξοχήν ιδιότης του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία, είναι, για να μεταχειρισθούμε μιá έκφραση γαλλική άφοϋ κι αυτός ό όρος είναι ξενικός, γαλλικός και Ιταλικός, la vertu civique που έκδηλώνεται με τήν υπερήφανη αξιοπρέπεια του άνδρισμού. Και ό ένας και ό άλλος όρος, ευδαιμονία και αρετή, απαντούν τακτικά στα ποιήματα του Σακελλαρίου (1817) ή

«'Νέα 'Εστία»—Χριστούγεννα 1946

«ευδαιμονία» βρίσκεται συχνά και στο «'Βόσπορος έν Βορυσθένει» (1809).⁽⁸⁹⁾ Χωρίς να μπορώ να έξαντλήσω τά θέματα αυτά, σημειώνω δίπλα στ' άλλα πώς και ό όρος «'μόδα» είναι ένδεικτικός της τροπής τών ανθρώπων προς τις κοινωνικές μορφές της ζωής που προϋποθέτουν τήν συνείδηση της διάκρισης τών τάξεων και τόν πόθο της μίμησης μεταξύ τους. Τόν συναντώ ήδη στον Δάρβαρη (1796), στον Δούκα, στον Ζήση Δαούτη.⁽⁹⁰⁾

'Αλλά ή τάση προς τήν ήθικολογία δεν εκφράζεται μόνο υποσυνείδητα με τήν σημασιολογική εξέλιξη: οι λόγοί μας μαρτυρούν ρητά τό ήθικό χρέος της γενεάς τους. 'Εδώ έχουμε κάθε λόγο να προτιμήσουμε να αναφερθούμε σε έργα που ειδικότερα ό νέος ποιητής, στιχουργός και μετρικός Κάλβος θα θέλησε να συμβουλευθεί όταν έστράφη προς τήν νεοελληνική στιχουργική με τρόπο μάλιστα ανακαινιστικό, που απαιτούσε και προϋπέθετε τή γνώση της νεοελληνικής μετρικής. Βεβαίως διάβασε τά ποιητικά έργα του καιρού του, τόν Δαπόντε, τόν «'Βόσπορο έν Βορυσθένει», τόν Χρηστόπουλο, τόν Σακελλάριο' αλλά θα θέλησε να γνωρίσει και τις μετρικές τις έλληνικές. 'Εκεί βρήκε έννοιες που του είταν οικείες από τήν παλαιότερη Ιταλική φιλολογία και που τότε είταν στην άκμή τους μέσα στη Νεοελληνική γραμματεία. Η ποίηση για τούς νεοέλληνες λογίους μ' έπικεφαλής τόν Κοραή είναι τμήμα της ρητορικής, αποβλέπει στην πειθώ, στον διδακτισμό⁽⁹¹⁾. Από τις πρώτες σελίδες της μετρικής του, ό Ζ. Πώπ (1803) σημειώνει πώς ή τέχνη της ποίησης είναι από τις Ιερότερες: «'τέλος άρα τοίς ποιηταίς τουτ' άν είη, τό αρετήν διδάσκειν»' έτσι λοιπόν γράφει τήν μετρική του και τήν προσφέρει στο γένος τών 'Ελλήνων «'ανάξια πάσχοντι της τών προγόνων αρετής». Τά ίδια λέει και ό Κομμητάς δέκα χρόνια αργότερα: «'τέλος έχουσα τό... εις αρετήν διατιθένται και τας άκουόντων ψυχάς». 'Αν πάλι ό νέος Κάλβος, αφήνοντας τις αρχαϊκές στο πνεύμα και στο γράμμα μετρικές, έστρέφετο προς τις νεωτερικές, όμοιαν αντίληψη της τέχνης του συναντούσε. 'Ετσι για τόν Οικονόμο (1817) ό ποιητής «'ό σεβάσιμος ούτος διδάσκαλος της ανθρωπότητας», είναι «'άνηρ αγαθός. 'Εχει ψυχήν μεγάλην και εύγενή» και «'πρέπει να αποβλέπη τήν ωφέλειαν τών αναγνωστών του», γιατί ή ποίηση, «'ή καλή αύτη τέχνη, δύναται μάλιστα να καλλύνη τας ψυχάς, να ήμερώνη τά ήθη, να άνυψώνη τήν φαντασίαν, να καθαρίξη τά πάθη, να εμπνέη φιλοτιμίαν και όρμήν προς τας πράξεις τας αγαθάς». Μά και ό Χ. Μεγδάνης εκδίδοντας τήν νεοελληνική μετρική του, όμοια κι αυτός πιστεύει πώς «'ό θεμελιώδης σκοπός της ποιήσεως είναι να δίδη εις τούς ανθρώπους διδασκαλίας τών καθηκόντων και έπωφελών της ζωής»⁽⁹²⁾.

Ὁ Κάλβος ἀσφαλῶς ἐνισχύθηκε στὶς κατευθύνσεις του ἀπὸ τὶς ἰδέες αὐτές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μερικές θὰ εἶπε κανεὶς πὼς ἀποτελοῦν χαρακτηρισμοὺς ἀκριβέστατους τοῦ ἔργου του τοῦ ποιητικοῦ⁽⁴³⁾. Θὰ ἔμενε μόνο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν τὶς ἐβρήκε μέσα στὰ ἑλληνικά βιβλία ποὺ ἀνέφερα ἢ τυχὸν μέσα στὰ ξένα τὰ ὁποῖα εἶχαν πρότυπά τους οἱ συγγραφεῖς μας. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ καὶ εἶναι φανερό καὶ εἶναι φυσικὸ πὼς σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια ὅπου ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἢ ἑλληνικὴ εἶταν στὰ ἐλάχιστα περιορισμένη, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ἑλληνικὰ πνευματικὰ κέντρα ὅπως οὐδέποτε αὐτάρκη, οἱ λόγοι μας προκειμένου νὰ θέλουν νὰ πραγματευθοῦν ἓνα θέμα ἐστρέφοντο στὴν ξένη φιλολογία καὶ ἀντλοῦσαν ἀπὸ κείνην εἴτε τὸ πνεῦμα εἴτε τὸ γράμμα τοῦ ἔργου τους, εἴτε καὶ τὰ δυό. Στὴν περίπτωση ὅμως ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἓνας στοιχειώδης συλλογισμὸς στηριγμένος σὲ μιὰ στοιχειώδη γνώση τῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς θὰ ἐνισχύσει τὴν ὑπόθεσίν μου γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀναγνώσεις τοῦ Κάλβου.

Εἶπα καὶ πρὶν ὅτι ἀντίστοιχα μὲ τὴν τοπικὴ ἀπόσταση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὰ ξένα πνευματικὰ κέντρα,⁽⁴⁴⁾ καὶ μιὰ χρονικὴ διάρκεια παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὴν ἐκφορὰ τῶν ξένων ἰδεῶν καὶ στὴν ἀπήχησή τους ἐδῶ. Τοῦτο δὲν ὀφείλεται μόνο στὸ ὅτι τὰ πνευματικὰ ρεύματα γιὰ νὰ ὀγκωθοῦν καὶ νὰ φθάσουν ἕως ἐδῶ ἐχρειάζοντο κάποιο διάστημα χρόνου ἐνίοτε ἀρκετὰ μεγάλο καὶ πάντως ἀντίστροφα ἀνάλογο μὲ τὸν ὄγκο τους· ἄλλοι λόγοι πολὺ πρὸ δυνατοὶ καθιστοῦν τὴ φυσικὴ ἀπόσταση πολὺ μεγαλύτερη. Ὁ πρῶτος εἶναι πὼς γιὰ νὰ χρησιμοποιήσει κανεὶς ἔτσι ἓνα ἔργο, πρέπει τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ εἶναι δοκιμασμένο καὶ ἀσφαλές· καὶ τέτοιο εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὸ ἔργο τὸ ἀκαδημαϊκόν, τὸ διδακτικὸ ἐγχειρίδιον, ποὺ ἔχει ἐπάνω του τοῦ χρόνου καὶ τῆς πείρας τὴν σφραγίδα καὶ τὴν ἔγκριση. Ὑστερα, φυσικὸ εἶταν οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἢ διασκευαστὲς νὰ δούλευαν ἐπάνω στὰ βιβλία ποὺ εἶχαν διδαχθεῖ τὸν καιρὸ ποὺ σπούδαζαν στὴ Δύση—ἢ κάποτε καὶ τὸν καιρὸ ποὺ σπούδαζε στὴ Δύση ὁ δάσκαλός τους—, ἐκεῖνα νὰ θαύμαζαν κι ἐκεῖνα νὰ ἔπαιρναν γιὰ πρότυπα. Τέλος δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε ὅτι βιβλία γραμμένα γιὰ διδακτικούς, σχεδὸν ἀποκλειστικά, σκοπούς, θὰ εἶχαν νὰ ἀκολουθήσουν συγγράμματα διδακτικά· ἔτσι σὲ ὄλους τοὺς ἄλλους λόγους προσετίθετο ἡ σημαντικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ διδακτικὸ ἔργο, ἀκαδημαϊκόν, συντηρητικόν στὴ φύση του, ἀπὸ τὸ πρωτοποριακὸ μανιφέστο. Σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅμως τόσο γοργῆς ἐξέλιξης ὅση εἶναι ἡ τριακονταετία ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ ἀπόσταση μεταξὺ ἀκαδημαϊσμοῦ καὶ πρωτοπορείας εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ ἐπιτρέπει εὐκόλα νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴ γλώσσα τῶν μελετῶν καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ Κάλβου. Καὶ πραγματικά οἱ ὠραῖες ἰδέες ποὺ εἶδαμε νὰ ἐκτίθενται ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ἢ

τὸν Μεγδάνη στὰ 1817 καὶ στὰ 1819 καὶ νὰ ἐφαρμόζονται ἀπὸ τὸν Κάλβο στὴν τέχνη του στὰ 1824 καὶ στὰ 1826, ἐξόμνηση τῆς ἀρετῆς, διδακτισμὸς τῆς ποίησης, κλασικισμὸς, εἶναι ἰδέες πρὸ «ξεπερασμένες» στὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴ Δύση. Ὁ Βαρδαλάχος στὴ ρητορικὴ του μεταφράζει κομμάτια ἀπὸ τὸν Blair⁽⁴⁵⁾. Ὁ Οἰκονόμος παραφράζει ἢ μεταφράζει τὸν Abbé Batteux.

Ὁ Κάλβος λοιπὸν, γιὰ νὰ πλησιάσουμε πάλι στενότερα στὸ θέμα μας, τὸ ἰδανικὸ τοῦτο τῆς ἀρετῆς στὴν ποίηση, τοῦ διδακτισμοῦ, εἶταν εὐκόλο, ὅπως εἶδαμε, νὰ τὸ ἀντλήσει ἀπὸ τὶς πηγές ὅπου φυσικὰ θὰ τὸ ἀναζητοῦσε, μέσα στὴν νεοελληνικὴ φιλολογία· ἂς προσθέσω ὅτι, καθὼς θὰ ἴδουμε πρὸ κάτω, θὰ τὸν συναντοῦσε καὶ στὸν κύκλο ποὺ γύρω στὸν Φώσκοιο διέσωζε ἀκόμη τότε στὴν Ἰταλία τὰ λείψανα τοῦ κλασικισμοῦ ποὺ ἂν ἀκόμη στὰ χρόνια ἐκεῖνα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει κάποιο κύρος στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς καὶ διδακτικοὺς κύκλους, δὲν ἀντιπροσώπευε πρὸ καθόλου τὶς τάσεις τῆς διανοουμένης νεολαίας ποὺ ἀνεγνώριζε πρὸ τὸ ἰδανικὸ τῆς ποίησης τὴν προρωμαντικὴ—μὲ ὅσα κι ἂν ἔχει κι ἐκεῖνη στοιχεῖα διδακτικά—καὶ τὴν πρωτορωμαντικὴ. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ποίηση, θὰ σημειώσω ὅτι ὁ διδακτισμὸς στὴν ποίηση, εἶναι ἡ βάση τῆς ποιητικῆς τοῦ 17' αἰῶνα—ἰδίως στὸ β' ἡμίσυ του—rendre la vertu aimable, le vice odieux, le ridicule saillant; γράφει τυπικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ διαφωτισμοῦ, ὁ Diderot, voilà le projet de tout honnête homme qui prend la plume, le pinceau, ou le ciseau.⁽⁴⁶⁾ Ἄς σημειώσω ἀκόμη, χωρὶς νὰ ἐκταθῶ σὲ συσχετίσεις καὶ ὑποθέσεις, ὅτι καὶ τοῦ Κοραῆ τὸ ἰδανικόν, τῆς ποίησης, καθὼς ἐκφράζεται μέσα στὰ ἔργα του εἶναι τὸ ἰδανικόν τῆς ἀρετῆς, τὸ ἰδανικόν τοῦ φθίνοντος 17' αἰῶνα στὸν ὁποῖον ἀνήκει πνευματικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ὁ μέγας μας ἀναγεννητὴς ποὺ μὲ τὴν μακρὰ του ζωὴ ἀποτέλεσε τὸν συνδυητικὸ κρῖκο μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ μεταγενεστέρου διαφωτισμοῦ μας. Ἄς προσθέσω ὅτι—ἴσως καὶ σὲ τοῦτο ἀκολουθώντας τὸν 17' αἰῶνα—εἶταν ἐναντίος στὴ ρίμα.⁽⁴⁷⁾

Ἄφου ὅμως εἰδείξα, ὅσο μού εἶταν μπορετὸ μὲ τὰ τωρινὰ μας μέσα, ποιοῦ εἶδους εἶναι πιθανόν νὰ εἶταν οἱ νεοελληνικὲς ἐπιδράσεις ποὺ δέχθηκε ὁ Κάλβος, θὰ πρέπει τώρα νὰ ἀναζητήσουμε καὶ τοὺς πιθανοὺς ἀγωγούς τῆς. Γιατὶ ἔγραφα πρὸ ἐπάνω ὅτι ἀντίθετα μὲ τοῦ Σολωμοῦ, ἡ μόρφωση τοῦ Κάλβου καὶ ἡ παιδεία του γενικά ὑπῆρξε νεοελληνικὴ, ὅπως οὐδέποτε, σὲ κάποιο βαθμὸ νεοελληνικὴ. Ἰσως εἶναι ἐδῶ ἡ στιγμή νὰ στηρίξω τὴν γνώμη μου αὐτὴν σὲ μαρτυρίες καὶ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα ταῦτοχρόνως θὰ μὲ δικαιολογήσουν καὶ γιὰ τὶς ἐπιδράσεις του ποὺ ἀναζητῶ μέσα σὲ νεοελληνικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς του.

Ἐδῶ νομίζω εὐστοχῶ καὶ ἀσφαλῶ μιὰν ὑπόθεση τοῦ κ. Ν. Τωμαδάκη γιὰ τὴν ταύ-

τιση του Κάλβου με το άγνωστο στον Κοραή πρόσωπο που του αναγγέλλει από το Λιβόρνο στις αρχές Ιουλίου 1809 τον θάνατο του Μιχ. Ζωσιμά. Σημειώνω μάλιστα ότι την υπόθεση αυτήν ενισχύει ο χαρακτήρας της υπογραφής του Κάλβου, όπου το C του ονόματός του μπορεί να εκληφθεί είτε σαν β μικρό είτε και σαν μεγαλειότερο β βαλμένο για αρχικό. Και είναι, αλήθεια, περιέργη ή συνάντηση αυτή του νέου Κάλβου με τον σοφό Χιώτη. Είταν άραγε τυχαία; Κι αν όχι πόσο είταν έθελημένη; Δύσκολο να εξακριβωθεί σήμερα το ζήτημα. Έκείνο που μένει φανερό — κι αυτό μόνο προέχει — είναι πως όταν χρειάστηκε ν' αναγγελθεί στον Κοραή ο θάνατος του Ζωσιμά, ο Κάλβος είταν εκείνος που βρέθηκε αρμόδιος ή πρόθυμος να τον αναγγείλει. Ο κ. Τωμαδάκης σε σχετική μελέτη του εισάγει μερικές υπόθεσεις για την ιδιότητα υπό την οποία έγραψε ο Κάλβος το γράμμα τούτο προς τον Κοραή: Έτσι μας λέει πως «ένετάλη ή άλλως ήθέλησε να καταστήσει εις αυτόν γνωστόν τον θάνατον του φιλομούσου γέροντος . . .», «ουδέ πρέπει να υποθέσωμεν ότι τώσων Έλλήνων διαμενοντων εις Λιβόρνον θα άνετίθετο το έργον της τοιαύτης ανακοινώσεως εις Ιταλόν . . .», «πιθανόν ο Κάλβος . . . να εύρίσκετο εις την υπηρεσίαν των Ζωσιμάδων και ένεκα τούτου ανέλαβε και έξεπλήρωσε την τοιαύτην έντολήν. Πιθανόν όμως ή σχέσις Κάλβου - Ζωσιμά ήτο διαφορετική», να έγνωρίζοντο δηλαδή μέσω του Γρηγ. Παλιουριτη, που θα είταν καθώς πιθανά υποθέτει ο κ. Τωμαδάκης δάσκαλος του Κάλβου και είταν, καθώς γνωρίζουμε, προστατευόμενος του Ζωσιμά. Από όλα αυτά εκείνο που ξεκαθαρίζει σαν πιο πιθανόν, είναι πως ο Κάλβος είταν γραμματικός του Ζωσιμά τούλάχιστον για την Ιταλική του αλληλογραφία (άλλοιως το γράψιμό του θα είταν γνωστό στον Κοραή) και πως γι' αυτό έθεώρησε χρέος του ή ευκαιρία να γράψει στον Κοραή και να του αναγγείλει τον θάνατο του Ζωσιμά. (48)

Αν ή υπόθεση αυτή είναι πιθανή, τότε δέν μας χρειάζεται άλλο τεκμήριο για να καταλάβουμε αν και ποϋθε παρακολουθούσε ο Κάλβος την νέα μας φιλολογική κίνηση στα χρόνια εκείνα: οι Ζωσιμάδες, με το όνομα που είχαν βγάλει και με την πρόθυμη συνδρομή τους για την έκδοση βιβλίων, αποτελούσαν έναν από τους άξονες γύρω στους οποίους ανέλισσεται την εποχή εκείνη ή γραμματεία μας. Αρκεί να θυμηθούμε όχι μόνο πόσο συχνά έμφανίζονται είτε στην προμετωπίδα βιβλίων εκείνα τα χρόνια, σαν αποκλειστικοί χορηγοί, είτε στους πίνακες συνδρομητών, είτε σε κείμενα ή προλόγους που επαινούνται για την γενναιοδωρία τους (49). Όλων αυτών των βιβλίων οι συγγραφείς αλληλογραφούσαν μαζί τους είτε για να ζητήσουν κάτι, είτε για να εύχαριστήσουν, έστελναν τα έργα τους και δη-

μιουργούσαν έτσι συνθήκες έξαιρετικά ευνοϊκές για έναν συνεργάτη τους μελετηρό και φιλαναγνώστη όπως είταν ο Κάλβος. Για την άμεση επίδραση του πιθανού πρώτου του δασκάλου, του Μαρτελάου, μίλησα πιο επάνω στο Λιβόρνο, υπάρχει κάθε λόγος να πιστεύουμε πως διδάχθηκε από τον Γρηγ. Παλιουριτη ποιά όμως είταν ή επίδραση του δασκάλου επάνω στο μαθητή δέν είμαι εις θέσιν να γνωρίζω, γιατί τα έργα του Παλιουριτη, αρχαιολογικής φύσης, ψυχρά και άπρόσωπα συμπλήματα δέν μας αφήνουν να καταλάβουμε τίποτε από τον χαρακτήρα του είτε από την σύνολη πνευματική και ψυχική του ζωή.

Τέλος και ή γνωριμία του με τον Νικολόπουλο, αν και μαρτυρημένη για μεταγενέστερη μόνο, σχετικά, εποχή, αποδεικνύει τις έπαφές του με λόγιους νεοελληνικούς κύκλους. (50)

Δ' ΦΩΣΚΟΛΟΣ

Όμως από τα 1812, όπου σε ηλικία είκοσι έτών γνωρίζεται ο Κάλβος με τον Φώσκολο, και εισάγεται χάρη σ' αυτόν στους λόγιους Ιταλικούς κύκλους και στην Ιταλική πνευματική ζωή του καιρού του, φυσικό είταν να άτονήσει ή έλληνική επίδραση και να έρθουν στην πρώτη μοίρα Ιταλικές επιδράσεις με τα χαρακτηριστικά που τους δίνει το πνεύμα του Φώσκολου. Ο Φώσκολος όταν χρειάστηκε παιδαγωγό, συνοδό για τον νεαρό έξάδελφό του τον Στέφανο Βούλτσο, του οποίου, σταλμένου από την Ζάκυνθο, αναλάμβανε αυτός την κηδεμονία και την προστασία, στρέφεται προς έναν συμπατριώτη ή του, τον Ανδρέα Κάλβο. Ο ρόλος του Κάλβου θα είναι διπλός: θα συγκατοίχησει με τον Φώσκολο και τον Βούλτσο, θα επιβλέπει την μελέτη και την ζωή του τελευταίου, αλλά συνάμα θα έκτελει και χρέη γραμματικού για τον πρώτο. Η σχέση αυτή διαρκεί από τα τέλη του 1812 ως τις αρχές του 1817 με μερικές διακοπές, αλλά που, φυσικά, δέν απομάκρυναν τον Κάλβο από την επίδραση της ζωηρης σκέψης του Φώσκολου.

Ας προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε την ζωή του Κάλβου στην περίοδο εκείνη — έργο πάντοτε χρήσιμο — και τον χαρακτήρα των σχέσεων του με τον Φώσκολο. Ο Κάλβος, οικονομικά στενοχωρημένος, χωρίς άσφαλή πόρο ζωής, έζήτησε από τους πατριώτες του μιάν ύποτροφία για να συνεχίσει τις σπουδές του την αίτηση ύποστήριξε με θερμά γράμματα ο Φώσκολος, που παρά την θέλησή του δέν μπορεί πια να έξασφαλίσει την ζωή του Κάλβου. Μά τον Μάρτιο του 1814 έφθασε από την Ζάκυνθο άπάντηση άρνητική: ο Κάλβος για να μείνει στην Ιταλία πρέπει να άρκεσθει σε όσα μέσα θα διαθέτει ο ίδιος. Από την αλληλογραφία που άντήλλαξε τότε με τον Φώ-

ήθων—ας πούμε του γούστου του κοινού για το οποίο προορίζεται το έργο· είτε αντίστροφα, για την εκτίμηση του έργου, των ειδικών κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες τούτο γεννήθηκε.

Δέν μπορώ να προσδιορίσω ακριβώς την εποχή της σύνταξης του σύντομου αυτού σημειώματος, το πράγμα είναι βέβαια δυσάρεστο, αλλά δέν έχει κεφαλαιώδη σημασία αφού είναι πάντως νεανικό, δέν μπορεί να γράφτηκε μετά τά 1821 και συνεπώς είναι παλαιότερο από τις ώδες. Τις πηγές του δέν έχουμε λόγο να τις αναζητήσουμε προς άγνωστες κατευθύνσεις: μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι άπηχούν τις γνώμες που άκουε ο Κάλβος καθημερινά από τόν Φώσκολο δσον καιρό ήταν μαζί· ή καλή τύχη μάλιστα θέλησε των συμβουλών αυτών να περισθωθεί μιá εξαιρετικά σημαντική γραπτή μάρτυρία, τó γράμμα που έγραφε ο Φώσκολος στόν Κάλβο, τόν Δεκέμβριο του 1815 άπαντώντάς του στην άποστολή της Ώδης στα Ίόνια νησιά. Τó μοναδικό τούτο δοκουμέντο άποτελεί ένα τυπικό παράλληλο με τó «σχέδιο», πιό ώριμο και πιό αύθεντικό, με τις διαφορές δηλαδή που είταν φυσικό άκόμη τότε να χωρίζουν τόν δάσκαλο από τόν όπαδό. «Νά συντυχαίνετε, του γράφει, μέρα και νύχτα...μέ τούς μεγάλους της άρχαιότητας και με δωδεκάδα Ίταλών πεζογράφων και ποιητών». «Νά έξευγενίσετε την διάνοιά σας», «νά τακτοποιήσετε την κρίση σας», «νά τροφοδοτήσετε ούσιαστικά τó πνεύμα σας» «με την έπίμονη και φλογισμένη θέληση στη σπουδή των Λατίνων και Έλλήνων συγγραφέων». Θά έλεγε κανείς πως του δίνει έδω τó πρόγραμμα τó ίδιο του σχεδίου. Άλλά μερικές λεπτομέρειες είναι άκόμη πιό ένδεικτικές: τά δσα γράφει ο Κάλβος για την επίδραση των τοπικών συνθηκών στην διαμόρφωση της αίσθητικής στις διάφορες χώρες, ξαναβρίσκονται και στο γράμμα τούτο, που άποτελεί ένα είδος αίσθητικής ύποθήκης του Φώσκολου: «έκτός από τούς Ίταλούς δέν πιστεύω άλλες διάνοιες [άπό τις δικές μας] να μπορούν ποτέ να έξαγάγουν, και έξ αίτίας της ψυχρης φύσεως και έξ αίτίας της τραχειάς γλώσσας τους, τή ζωή και τó πνεύμα που τόσο εύκολα μπορούμε έμεις να έξαγάγουμε άπό τούς άρχαίους». Άλλοδ στο Δοκίμιό του ο Κάλβος κάνει μιá σύγκριση μεταξύ της άπλης γνώσης και της συγκίνησης· «θά προσπαθήσω κλαίγοντας να σοδ άποσπάσω τά δάκρυα...» Παρόμοια γράφει ο Φώσκολος στο γράμμα του: «και όμως δέν συγκινούνται... δέν κλαίν ποτέ· γνωρίζουν αλλά δέν αίσθάνονται». Ό Κάλβος ύποδεικνύει την άνάγκη της Ιστορικής τοποθέτησης του έργου για την πληρέστερη κατανόησή του· ή ιδέα αυτή είναι καθώς θά δοδμε παρακάτω του Φώσκολου και μάλιστα άποτελεί, άν και φυσικά έχει παλαιότερες τις ρίζες της, μιάν άπό τις ούσιαστι-

κές προσφορές του στην νεώτερη αίσθητική, κι αυτήν την συναντούμε στο γράμμα: «Πρέπει, γράφει, να έξετασθούν οι περιστάσεις και οι προθέσεις». Κι έτσι, άν έξαιρέσει κανείς τή γλώσσα, είναι, άλήθεια, τόσες οι όμοιότητες άνάμεσα στο γράμμα και στο Δοκίμιο, τόσο μοιάζει τó τελευταίο αυτό καθοδηγημένο άπό τή σκέψη του Φώσκολου, ώστε καταντά να μην ξέρει κανείς άν πρόκειται για επίδραση ή για ύπαγόρευση του ποιητή των «Τάφων» (**).

Άλλά του Φωσκόλου κάποιες ιδέες θεμελιώδεις πρέπει να τις αναζητήσουμε γενικότερα μέσα στο έργο του Κάλβου. Θά τις ανέλυα σε μερικά ούσιώδη συστατικά της τέχνης του Κάλβου, τόν κλασικισμό, την μίμηση των άρχαίων προτύπων, την αντίδραση κατά της όμοιοκαταληξίας κτλ. καθώς και στόν άρχαϊσμό της γλώσσας. Τά συστατικά όμως αυτά φαίνεται να είναι ούσιώδη και για την κάπως ρευστή αίσθητική του Φώσκολου. Ξέρουμε ότι ο Φώσκολος δσο κι άν ξεκίνησε άπό κάποιες προρωματικές τάσεις τις όποιες έχει άρκετά βαθιά άφομοιώσει μέσα στις Τελευταίες έπιστολές του J. Ortis, όμως δσο άνέβαινε τó κύμα που θά ξεσπούσε γύρω στα 1815 στόν Ίταλικό ρωμαντισμό, τόσο τραβιόταν προς έναν όλοένα αύστηρότερο κλασικισμό. Έτσι ο Ιστορικός της Ίταλικής Λογοτεχνίας χαρακτηρίζει τις «Χάριτες» «τó τελευταίο λουλούδι του Ιταλικού κλασικισμού» που πετιέται έναντίον της νέας έποχής «σά μιá πρόκληση». Κι όταν έγνώρισε ο Κάλβος τόν Φώσκολο, ή στροφή αυτή έχει περίπου συντελεσθεί. Άλλος μελετητής του Φώσκολου, ειδικά στις αίσθητικές του και κριτικές αντιλήψεις «λέει πως ο κλασικισμός είταν για τόν ποιητή «ή ολοκλήρωση του πάθους μέσα στην τέλεια διαύγεια της εικόνας». Στα 1814 ξέρουμε ότι διάβαζε «μόνο Όμηρο». Τόν Όμηρο μιμείται και στοδς «Τάφους» και ξέρουμε την προτίμηση του Κάλβου για τόν Όμηρο καθώς και τή διάθεσή του να δανείζεται στην ποίηση εικόνες όμηρικές. Ό Κάλβος έφαρμόζει γενικά μέσα στο έργο του την άρχή της μίμησης των άρχαίων προτύπων: δανείζεται άπό τούς άρχαίους λέξεις, εικόνες, φραστικούς τρόπους. Βέβαια και αυτή ή ιδέα είναι διάχυτη μέσα στις Εύρωπαϊκές φιλολογίες άπό τόν δέκατο δγδοο αιώνα και άποτελούσε θεμέλιο των αίσθητικών διδαγμάτων. Στα χρόνια του όμως ο Κάλβος θά μπορούσε μάλλον να την βρει στοδς Έλληνες άρχαϊστές και στην Ίταλία· στην ύπόλοιπη Εύρώπη ή άρχή της μίμησης είχε ύποχωρήσει. Άντίθετα, είναι ή βάση του γλωσσικού μας άρχαϊσμού δπως σημείωσα πιό πάνω και δπως θά ξαναδοδμε άμέσως πιό κάτω έξ άφορμής της γλώσσας του Κάλβου: «.. άν και φράσεις μιμώμεθα, τά καλά των λόγων μιμούμεθα, και των προγόνων ήμών μίμησην έχομεν», έγραφε ο Δούκας. Στην Ίταλία, και στοδν κύκλο άκρι-

βώς του Φώσκολου, ένας Pindemonte εκθέτει άπευθυνόμενος στον ποιητή των «Τάφων» τὸ ποιητικὸ πρόγραμμα τοῦ Κάλβου:

ἀρχαία
ὡς εἶναι ἡ τέχνη σου, ὡς τοξεύεις, ὄχι ἀρχαίως
τοῦ βέλους σου ὁ σκοπός...

Τὰ ἴδια συσταίνει ὁ Φώσκολος στὸν νεαρό γραμματικὸ του: «νά συντυχαίνει μέρα νύχτα μέ μετριοφροσύνη καί μέ τόλμη νεανική μέ τοὺς μεγάλους τῆς ἀρχαιότητος». Αὐτὸ ἐφαρμόζει ὁ ἴδιος ἀπὸ τοὺς «Τάφους» ὡς τίς «Χαρίτες» καί αὐτὸ ἀκολουθεῖ κι ὁ Κάλβος, καθὼς δείχνουν οἱ ὠδές του. Τὸ αἰσθητικὸ δίδαγμα τοῦ Φώσκολου θὰ μᾶς φέρει πάλι διπλά στὰ αἰσθητικὰ διδάγματα τῶν Ἑλλήνων θεωρητικῶν ποὺ ἀπαντήσαμε πρὸ ἐπάνω: κάπου μιλεῖ γιὰ τὸν «σπουδαιότερο σκοπὸ τῆς ποίησης, τοῦ νὰ διδάσκει τέρποντας»: κι ἄλλοῦ λέει πὼς ἡ βάση τῶν «Χαρίτων» εἶναι «διδακτική». Μὰ καί ἡ ἀντίδραση κατὰ τῆς ρίμας, ποὺ τὴν συναντήσαμε καί πρὸ ἐπάνω ἐμφανίζεται κι αὐτὴ στὴν νέα ἰταλικὴ ποίηση, τὴν προφωσκολιανή, καθὼς καί γενικὰ στὶς λογοτεχνίες τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ ἐνισχύθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν κλασικισμό τοῦ Φώσκολου καί ἀπὸ τὴν σχετικὴ πολεμικὴ του. Ἀκόμη θὰ πῶ ὅτι κάποια σχέση μεταξὺ ποίησης καί ρητορικῆς, ἔντονα φανερωμένη μέσα στὶς Καλβικές ὠδές, ἀλλὰ ποὺ βρίσκει τὴν ἀπῆχσή της καί μέσα στὸ Δοκίμιο, εἶναι καί αὐτὴ καθαρὰ ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν Φώσκολο: «ἡ εὐγλωττία, γράφει, εἶναι ἰδιότης ποὺ δίνει χρῶμα, σχέδιο καί ψυχὴ» στὴν ποίηση. Εἶπα πρὸ ἐπάνω ὅτι θεμελιώδης ἀντίληψη τοῦ Φώσκολου εἶναι «ἡ ἀνάγκη νὰ ἐξηγεῖ κανεὶς μέ ἱστορία τῶν ἠθῶν τὰ ἔργα τῆς τέχνης». Μὰ καί ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ποίηση τῶν παλαιότερων ἐποχῶν εἶναι πρὸ κοντὰ στὴ φύση, καί συνεπῶς καθαρότερη, ἀνήκει κι αὐτὴ στὸ Φώσκολο. Εἶδαμε ὅτι ἀποτελεῖ βάση γιὰ τὸ Δοκίμιο τοῦ Κάλβου.

Ἀπὸ τὴν ζωὴ του κι ἀπὸ τῆς νεότητάς του τίς φιλολογικὲς προτιμήσεις, μένει στὸν Φώσκολο μιὰ ἔντονη ἀπαισιοδοξία, τῆς ὁποίας τὰ ἴχνη, μέ μορφὴ θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς ἀντίδρασης, βρίσκονται ἄφθονα μέσα στὸ ἔργο τοῦ Κάλβου.

Δυστυχημένα πλάσματα
τῆς πλέον δυστυχημένης
φύσεως, τελειώνομεν
ἕνα θρῆνον καί εἰς ἄλλον
πέφτομεν πάλιν.

Σὰν ἕνα σχόλιο μᾶς φαίνονται αὐτὰ τῶν φράσεων τοῦ Φώσκολου: «εἶμαι ὑπέροχος [:] καί προχωρημένος μαθητῆς τῆς δυστυχίας» ἢ: «μόνον τὰ δάκρυα μᾶς διδάσκουν τὴν ἀλήθεια». Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅμως πὼς ἐδῶ ἡ σχέση εἶναι ἀρνητικὴ καί πὼς τὸ κήρυγμα τοῦτο ποὺ φαίνεται μέ τόση αὐθορμησία νὰ ξεπηδάει ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς τοῦ Κάλβου, ἡ συνειδησή του τὸ ἀπορρίπτει μέ ἀγανάκτηση. Τέλος, ὡς προσθέσω σχετικά μ' ἕνα ζήτημα ποὺ θὰ ἀπαντήσουμε ἀμέσως πρὸ

κάτω, πὼς ἂν στὴν ἐποχὴ τῶν σχέσεων του μέ τὸν Κάλβο, ὁ ποιητῆς τῶν «Τάφων» εἶχε ἀπαρνηθεῖ τὸν Young καί τὸν Ossian, τὰ εἶδωλα τοῦ προρωμαντισμοῦ, ὅμως πρὶν εἶχε θυσιάσει κι ἐκεῖνος ἄφθονα στοὺς βωμοὺς τους.⁽²⁴⁾ Κι ἐδῶ ἡ ἀντίδραση τοῦ Κάλβου φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ἀντιθετικὴ, ἢ μάλλον θὰ ἔλεγα πὼς ἡ ἀντίθεσή του μέ τὸν Φώσκολο φαίνεται νὰ ἐνίσχυσε τὴν προρωμαντικὴ του διάθεση, ἐνῶ, παράλληλα, μπορούμε νὰ πιστεύουμε πὼς καί ἡ διάθεσή του αὐτὴ θὰ ἐνίσχυσε τὴν ἀντίθεσή του. Γενικὰ θὰ ἔπεινα νὰ συμπεράνω ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν σχέσεων τοῦ Κάλβου μέ τὸν Φώσκολο, σύμφωνα μέ ὅσα στοιχεῖα σημείωσα ἐδῶ, πὼς ἡ ἐπίδραση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἐπάνω στὸν ποιητὴ μᾶς ὑπῆρξε, ὡς πρὸς τὴν τέχνη, θετικὴ ἰδίως στὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ καί ἀρνητικὴ ἰδίως στὰ ἐσωτερικὰ χαρακτηριστικὰ. Τίς αἰτίες τῆς διττῆς αὐτῆς ἀντίδρασης εὐκολὰ μπορούμε νὰ τίς συμπεράνουμε: οἱ σχέσεις δὲν ἔθιξαν τὴν προσωπικότητα τοῦ Κάλβου, ἐνῶ ἡ ἀντίθεση τῶν δύο ποιητῶν, δταν φανερώθηκε ἐνίσχυσε τὴν διαφοροποίησιν ἀντίθετα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ, τὴν ἔκφανση τῆς ποίησης, ἐπόμενο εἶταν νὰ θαμπωθεῖ ὁ ἀγούρος Κάλβος ἀπὸ τὴν φωτοβολία τοῦ πρεσβύτερου, τοῦ φθασμένου πρὸ συντεχνίτη του, καί νὰ αἰσθανθεῖ τὸν πόθο νὰ τὸν ἀκολουθήσει.

Ἐκεῖ ὅπου νομίζω ὅτι γίνεται ἰδιαίτερα φανερὴ ἡ ἐπίδραση αὐτῆ τοῦ Φώσκολου, εἶναι στὴ λύση ποὺ ἔδωσε ὁ Κάλβος στὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Ἡ ἔρευνα τοῦ σημείου αὐτοῦ θὰ εἶναι ἴσως σκόπιμο νὰ μᾶς ἀπασχολήσει πρὸ συστηματικὰ, γιατί ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κυριότερα ἀμφισβητούμενα σχετικά μέ τὸν Κάλβο καί, κατὰ τὴν γνώμη μου, δὲν ἔχει προωθηθεῖ ὡς σήμερα στὸν δρόμο τὸν σωστό. Κι ἀληθινὰ ἡ γλώσσα τῆς ποίησης τοῦ Κάλβου ἀποτελεῖ αἰνιγμα γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς λογοτεχνίας μᾶς: γλώσσα αὐθαίρετη, προσωπικὴ, κράμα παράδοξο δημοτικῆς καί ἀρχαίας, ὑποταγμένη σὲ νόμους ἰδιόρρυθμους, ἀσύμμετρη πρὸς κάθε γνώσθη μᾶς ὡς τὰ σήμερα προσπάθεια κανονισμοῦ τῆς γλώσσας: τὸ θέλητρό της ὅμως καί ἡ ὑποβολὴ ποὺ ἀναδίνει, προκαλεῖ τὴν ἐπιθυμία νὰ τὴν γνωρίσουμε καί νὰ ἀναλύσουμε τὰ συστατικὰ της καί τὰ ἱστορικὰ της. Ἡ προγενέστερη κριτικὴ στὸ ζήτημα τοῦτο θὰ μᾶς εὐκολύνει ἐλάχιστα: Ἄν θελήσουμε νὰ συστηματοποιήσουμε τίς διαφορὲς γνώμες ποὺ ἔχουν λεχθεῖ σχετικά, μπορούμε νὰ τίς συμμορφώσουμε σὲ τρεῖς ομάδες. Ἡ πρώτη ἀρνιέται ὁλότελα τὴν ὑπαρξὴ προβλήματος. Κύριος ἐκπρόσωπός της, ὁ Σ. Στουραϊτῆς γράφει: «ἡ φράσις αὐτοῦ μοὶ φαίνεται μάλλον ὀμαλή, τῆς δὲ γραμματικῆς καί τοῦ συντακτικοῦ σπανιώτερον ἀμελεῖ». Δεύτερη ὁμάδα ἀποτελοῦν ὅσοι συνδέουν τὴν γλώσσα τοῦ Κάλβου μέ τὴν γλωσσικὴν προσπάθεια τοῦ Κοραῆ. Τὴν γνώμη αὐτὴν ὑποστήριξε διὰ μᾶ-

κρών και με αρκετά επιχειρήματα ο Ήλιος Βουτιερίδης στην μελέτη του «Η γλώσσα του Α. Κάλβου»: «ο Κάλβος είναι ένας όπαδος του Κοραή με κάποιες παραξενιές στην εφαρμογή των γλωσσικών ιδεών τούτου». Η γλώσσα του Κάλβου «έχει όλα τα χαρακτηριστικά και τα σημαντικότερα γνωρίσματα της γλώσσας του Κοραή». Παρόμοια και ο κ. Ν. Τωμαδάκης πιστεύει ότι η γλώσσα του Κάλβου είναι «ή μέση όδος», είναι «ή γλώσσα που καθιέρωσε ο σοφός διδάσκαλος του Γένους και πρώτος αξιολογός πεζογράφος της νεώτερης ελληνικής Αδαμάντιος Κοραής». Μ'όλο που κάποιες ομοιότητες δικαιολογούν μια τέτοια συσχέτιση, που είναι άλλωστε φυσική και νόμιμη όπως φαίνεται απ' όσα έγραψα πιο επάνω για τις ελληνικές επιδράσεις του Κάλβου, όμως μια όπωσδήποτε προσεκτική σύγκριση δείχνει ότι ή σχέση μεταξύ των δύο γλωσσών δεν μπορεί να είναι αίτιώδης, δεν μπορεί δηλαδή ή γλώσσα του Κάλβου να θεωρηθεί απλή εφαρμογή των γλωσσικών αρχών του Κοραή, ως είναι και με κάποιες παραξενιές κατωμένη. Η τρίτη, τέλος, ομάδα θεωρεί καθαρά ανώμαλη τή γλώσσα του ποιητή. Ο Ί. Ζερβός της άφιερώνει μια φράση σιβυλλική: «ή γλώσσα του, προσωπική του γλώσσα, συγγραφικόν καθ'αυτό ύφος (style)» ο κ. Μ. Σιγούρος όνομάζει τή γλώσσα του Κάλβου «άκανόνιστη και κάποτε σφαλερή» ο Κ. Παλαμάς στην πολύκροτη όμιλία του λέει πως «άκριβως είπειν ο Κάλβος δεν είναι χυδαίστης, ούτε όπαδος του Δούκα, ούτε άκολουθεί τήν όδόν ήν έχάραξεν ο Κοραής. Μαλλον δε των ποικίλων όμων σημαιοφόρων των περι γλώσσης αρχών φαίνεται άκολουθών — χωρίς να τον γνώριζή ίσως — τον γάλλον Μερσιέ, συγγραφέα λεξικού νεολογισμών κατά τας αρχάς του παρόντος αιώνος, άρνούμενον πάσαν αύθεντίαν, προκειμένου περι γλώσσης, και σοβαρώς άποφαινόμενον ότι «l'homme pensant ne connaît d'autre autorité que son propre génie». Η ομάδα αύτή συγκεντρώνει τή μεγάλη πλειονότητα των μελετητών του Κάλβου. Αντίκειται όμως στην γνώστή μας ίδιουσυγκρασία του ποιητή, τήν αύστηρά λογικευμένη αισθητική του καθώς εκφράζεται στην στιχουργία του και στη λογική διάρθρωση των όδων. Συνεπώς πρέπει κι έδώ να αναζητήσουμε μια κυβερνήτρια θέληση και πρώτα μας χρειάζεται ένα γενικό διάγραμμα τής γλωσσικής κατάστασης τής νέας ελληνικής λογοτεχνίας στα χρόνια που έγραφε ο Κάλβος. Σε τούτο βοηθούν τά λόγια που παρέθεσα πιο επάνω από τήν μελέτη του Κ. Παλαμά. Στην εποχή του Κάλβου τρεις γλωσσικές τάσεις ξεκαθαρίζουν γύρω στο πρόβλημα τής γραφόμενης νεοελληνικής. Εκείνοι που όνομάζονται αρχαϊστές ζητούν, με διαφορετικό ο καθένας τρόπο, να αναχθούμε στη γλώσσα των αρχαίων και έτσι να επιδιώξουμε τό ανέ-

βασμά μας προς τήν προγονική δόξα. Από τήν άλλη μεριά οι χυδαίστές άναγνωρίζουν τό γλωσσικό καθεστώς του νέου ελληνισμού και ζητούν μ' έναν πραγματισμό διαφωτισμένο και λαοκρατικό να καθιερωθεί ή δημοτική σαν μοναδική γλώσσα των λογίων. Ο Κοραής ζητεί να χαράξει άνάμεσα στις δύο τάσεις έναν τρίτο δρόμο που θα καθάριζε βέβαια βαθμιαία τή δημοτική, διατηρώντας όμως και τον πλούτο της και πολύ από τό τυπικό της. Σωστά λέει ο Παλαμάς ότι ο Κάλβος δεν είναι αρχαϊστής, στο νόημα, φυσικά, που έχει ή λέξη σχετικά με τους τότε γλωσσικούς νεοελληνικούς άγώνες: ένα πλήθος λέξεις δημοτικές, ένα έντονο δημοτικό χρώμα που όφείλεται και στο λεξιλόγιο και στο τυπικό, άπορρίχνει τον Κάλβο μακριά από τους όπαδους του Δούκα ή του Κομμητάρ. Μά και για χυδαίστης δεν μπορεί να περάσει ο Κάλβος δείχνοντας τόσην άγάπη προς λέξεις αρχαίες, εκφράσεις, νοήματα και τύπους τής αρχαίας. Είπα πιο πάνω ότι ή συσχέτιση του με τον Κοραή δεν μπορεί να μας όδηγήσει σε ούσιαστική γνώση τής γλώσσας του.

Σε προηγούμενη μελέτη μου προσπάθησα ν' αποδείξω πως ο δημοτικισμός τής εποχής εκείνης έχει τήν πηγή του στο Γαλλικό διαφωτισμό του όποιου άποτελεί, όπως θα έλεγαν στην επιστήμη, ένα άπλό πόρισμα. Αν όμως ή Γαλλία και ή Εύρώπη όλόκληρη συνήντησε κάποτε στην Ιστορική της πορεία τό πρόβλημα τής διγλωσσίας, με τήν ομάδα λατινικά—έθνικές γλώσσες, και τό έλυσε σύμφωνα με τό πνεύμα του διαφωτισμού, όπως ύστερα τό έλυσε και ο δικός μας δημοτικισμός με τήν ομάδα αρχαία—νέα ελληνική, στην Ιταλία τό πρόβλημα τής διγλωσσίας έπήρε και μιάν άλλη μορφή, από τήν άποψη τής όποιας έμενε άλυτο ως σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια. Εκεί μιά από τις πλευρές που παρουσίασε τό νέο τούτο ζήτημα άφορούσε στην λογοτεχνική χρήση τής γλώσσας. Ο Φώσκολος πήρε θέση στο ζήτημα τούτο και έπόμενο είναι να σκεφθούμε ότι όταν παρουσιάσθηκε στον Κάλβο σαν πρόβλημα άτομικό ή γλώσσα που έπρεπε να άκολουθήσει στα έργα του, θα παραλλήλισε τήν περίπτωση του με τήν περίπτωση τής λογοτεχνίας που έ γνώριζε, τής Ιταλικής. Πραγματικά νομίζω ότι διασταγμός δεν χωρεί κανένας στο σημείο τούτο τής μελέτης και ότι τό άλυτο τούτο ζήτημα τής γλώσσας του Κάλβου βρίσκει πλείρια τή λύση του μόνο αν λάβουμε υπ' όψιν μας τό ανάλογο πρόβλημα των Ιταλών στην εποχή του. Η γραπτή Ιταλική γλώσσα—συνοψίζει προσεκτική λογία που έχει άσχοληθεί ειδικά με τό ζήτημα—ή γραπτή Ιταλική γλώσσα, σύμφωνα με τήν αντίληψη των νεωτεριστών, όταν δεν είναι διεφθαρμένη είναι συσφιγμένη, πομπώδης. Δεν ταιριάζει με κανένα από τά είδη που ά-

παιτούν ένα ύφος καλό ή μέτριο». «Η γραπτή Ιταλική γλώσσα όταν δεν είναι διεφθαρμένη αρχαίζει» φρονούν, οι εκπρόσωποι της ίδιας ομάδας. «Οι Ιταλοί συγγραφείς έχουν συνεπώς μόνο την έκλογή ανάμεσα σε δυο γλώσσες τη μιὰ μοντέρνα αλλά βάρβαρη την άλλη καθαρή αλλά αρχαϊκή». Είναι δηλαδή το πρόβλημα ακριβώς εκείνο που αντιμετώπισε ο Κάλβος. Οι αρχαϊστές δεν φρονούν ότι το ζήτημα είναι άλλο: «Ο Baretti θεωρεί ότι η γλώσσα των βιβλίων ενός έθνους είναι πάντοτε διαφορετική από την όμιλουμένη, είναι πάντοτε «μιὰ γλώσσα πιο περίτεχνη». Κάτι τέτοιο διδάσκει και ο Φώσκολος: «ούτε οι καθαρολόγοι θα κατηγορούνται για σχολαστικότητα ούτε οι νεωτεριστές για βαρβαρισμό αν όποιος έγραφε μπορούσε να κατέχει την τέχνη να εισάγει μέσα στο ύφος του λέξεις και τρόπους αρχαιότατους». Αλλά μιὰ τέτοια γλώσσα «δεν μπορεί κανείς να την διδαχθεί κιόλας από την τροφή του, αλλά πρέπει να την μάθει με την μελέτη», λέει ο Λεοπάρδης. Ο συγγραφέας, λοιπόν, παρατηρεί ή σχολιάστρια, «δεν μπορεί να είναι ούτε απλός ούτε φυσικός»: «είναι σχεδόν αδύνατον να γράφει τέλεια σε τρόπο που να φαίνεται αμόρφωτη μιὰ γλώσσα που μόνο με την σπουδή την έτοιμασε και την έφτιαξε για τον έαυτό του» (Λεοπάρδης). Βλέπει κανείς δηλαδή έδω κηρυγμένη από τον Φώσκολο την γλώσσα που εφαρμόζει ο Κάλβος: ή λόγια γλώσσα θα είναι μιὰ γλώσσα τεχνητή με ύλικό από την όμιλουμένη και πλουτισμένη με «λέξεις και τρόπους» αρχαϊκούς. Η ιδιόμορφη δηλαδή γλωσσική θέση του Κάλβου, που τον κάνει να προσεγγίζει με τον Ιταλικό κύκλο του Φώσκολου, είναι ότι δεν «άκολουθει την μέσην όδόν», ούτε ξεκινάει από μιάν από τις γλώσσες που υπάρχουν (άρχαία — δημοτική, δηλαδή, ως ποίμα, Δούκας — Καταρτζής ή Κοραής), αλλά κατασκευάζει τη γλώσσα του με ύλικά δανεισμένα από τα δύο άκρα. Ακριβώς τουτο υποστήριζαν και οι όμόγνωμοι του Φώσκολου για τη λύση του γλωσσικού ζητήματος στην Ιταλία. Φυσικά, στην δοκιμή του αυτήν χρησιμοποίησε και στοιχεία που είχε μπάσει — ή που προσπαθούσε να μπάσει — στη γλώσσα μας ο Κοραής. Αν τα πορίσματα της έρευνας αυτής είναι σωστά, τότε μπορούμε να θεωρούμε το πολυθρόλητο τουτο ζήτημα όριστικά λυμένο και να διαπιστώσουμε όκόμενη μεγαλύτερη απ' ό,τι πιστεύαμε ως σήμερα την επίδραση του Φώσκολου επάνω στον Κάλβο. Με τον ίδιο κόπο ίσως να λύσαμε και το ζήτημα της προέλευσης του στίχου του Κάλβου, από τον δημοτικό δεκαπεντασύλλαβο, σε συνδυασμό με την Ιταλική στιχουργική. Η επίδραση όμως του Φώσκολου, όπως είδαμε κι όπως θα ίδουμε, δεν είναι αποκλειστική (55).

Ε' Ο ΠΡΟΡΩΜΑΝΤΙΣΜΟΣ

Μέσα στα ποιήματα του Κάλβου, δυο τάφοι παρουσιάζονται όχι σαν σύμβολα αλλά συγκεκριμένα, πραγματικά. Είναι ο τάφος των ήρώων του Ίεροϋ Λόχου και ο τάφος της μητέρας του στην ώδη «Εις θάνατον». Αν θελήσουμε να αναλύσουμε τον τρόπο με τον όποιο ο ποιητής αντιμετώπισε το θέμα του στα δυο αυτά ποιήματα, θα καταλήξουμε, νομίζω, σε κάποια πορίσματα, γενικότερα διδακτικά. Οι τάφοι των ήρώων χρησιμεύουν στον Κάλβο για να έξαγάγει ένα δίδαγμα πατριωτικό: είναι ένα μνημείο στημένο κάπου για να μνημονεύει μιάν εύγενική πράξη και να έμπνέει, με το παράδειγμα των νεκρών που καλύπτει, όμοιες πράξεις:

τον ενδοξον
λόχον, τέκνα, μιμήσατε
λόχον ήρώων.

Βλέπουμε δηλαδή ότι ο τάφος αυτός δεν έμπνέει στοχασμούς μυστικούς, θρησκευτικούς ή φιλοσοφικούς, δεν γεννά ύποκειμενικές αντιλήψεις και ρέμβες και αναμνήσεις, αλλά συντελεί στην ανάπτυξη του φρονήματος, είναι ένα βουβό μ' έντονο κήρυγμα ήθικης και άρετης πολιτικής. Αθελα πάει ό νους μας στους «Τάφους» του Φώσκολου: όμοια ή σύλληψη του θέματος, όμοια ή αντίληψη που φέρνει τον ποιητή να ζητήσει τάφους ξεχωριστούς για τους ξεχωριστούς ανθρώπους:

«γιατί άνίσως έλπίδα δόξας στα γενναία ποιέ των Ιταλών πνεύματα λάμψη, έδωθε το προμήνυμα θάβγη»

Η όμοιότητα αυτή άπαιτεί να θεωρήσουμε την εμπνευση του Κάλβου ύποταγμένη στο ποίημα τουτο στον στοχασμό του Φώσκολου: εκείνος συνέλαβε με τέτοιο τρόπο το θέμα του, και έδωσε έτσι καινούριο, πολιτικό περιεχόμενο στην κλαψιάρικη ταφολογία που χαρακτηρίζει σχεδόν όλο το δεύτερο ήμισυ του δέκατου όγδοου αίωνα, το προρωμαντικό, και τις αρχές του δέκατου ένατου. Μά δεν είναι όμως μόνη ή εμπνευση κοινή, (και συνεπώς έξαρτημένη στην περίπτωση αυτή) μεταξύ των δυο ποιημάτων: Ο τόνος του Κάλβου είναι στο ποίημα τουτο ισόρροπος, μεγαλοπρεπής, λιτός, κλασικός: οι εικόνες άπλές και καθαρές, ή φαντασία που τις ζωογονεί μετρημένη και κυρίαρχη. Έτσι συνέλαβε και έτσι έξετέλεσε το θέμα του και ο Φώσκολος στους «Τάφους»: καμμιά ύπερβολή, καμμιά προσπάθεια ύποβολής: ο ποιητής έμπνευσμένος από το εύγενικό του θέμα διδάσκει στους ανθρώπους την ύψηλή σκοπιμότητα των τάφων που σκεπάζουν τους γενναίους άνδρες. Η εμπνευση και ή έκτέλεση και των δυο, θερμές αλλά χωρίς κανένα ύποκειμενισμό, καθαρά αντικειμενικές. Μέσα στην ώδη στον Ίεροϋ Λόχο ο ποιητής δεν φανερώνεται πά-